

GRUNDLAGD 1876 AV C. G. ESTLANDER

2019

ISSN 0015-248X

KULTUR EKONOMI POLITIK

Redaktion

Hanna Lindberg
Ansvarig chefredaktör
Emil Kaukonen
Redaktionssekreterare

Redaktionsråd

Pia Maria Ahlbäck
Martina Björklund
Mats Börjesson
Nina Kivinen
Else-Britt Kjellqvist
Bengt Kristensson Uggla
Tage Kurtén
Kristina Malmio
Sverker Sörlin
Ulrika Wolf-Knuts

Utgivare

Föreningen Granskaren r.f. Åbo
Ordförande Pekka Kettunen
Jutta Ahlbeck
Margrét Halldórsdóttir
Carina Gräsbeck
Jonas Lagerström
Eva Costiander-Huldén

Formgivning

Oy Graaf Ab

Tryckning

Oy Nordprint Ab

Kontakt

Redaktionen: finsktid@abo.fi
Prenumerationer: pren-finsktid@abo.fi

Mer om oss

www.finsktidskrift.fi
Instruktioner för skribenter:
www.finsktidskrift.fi/medverka/for-skribenter/
Om prenumerationer: www.finsktidskrift.fi/prenumerera/

Bidragsgivare

Svenska Litteratursällskapet i Finland, Svenska Kulturfonden,
Föreningen Konstsamfundet, Kulturfonden Island-Finland,
William Thuring's Stiftelse, Kommerserådet Otto A. Malms
Donationsfond, Waldemar von Frenckells stiftelse

Innehåll 1/2019 Tema: Miljö

<i>Chefredaktör Hanna Lindberg</i> Perspektiv på miljö och klimat	5
Essäer	
<i>Laura Hollsten</i> Miljöhistoria – Big History eller små berättelser om människan och naturen?	7
<i>Carina Keskitalo</i> Att genomföra klimatanpassning. Från EU- till lokal nivå	21
<i>Michel Rouleau-Dick</i> Klimatförändring och ”klimatflyktingar”. Internationell lagstiftning i en värld i förändring	35
<i>Elisabeth Tegelberg</i> Tillbaka till Reims – Några reflektioner kring en självbiografisk text med sociologiska förtecken	47
Granskaren	
<i>Stefan Norrgård</i> Klimat och väder i världens historia	57
<i>Camilla Kronqvist</i> Får filosofer vara roliga?	60
<i>Kirsti Suolinna</i> Rebellen Rafael Karsten	63
<i>Johan Stén</i> Darwins kamp med Gud	66
<i>Anders Björnsson</i> Tigandets mantel runt Lemberg	70
<i>Matias Kaihovirta</i> Lätt om den nutida vänstern, populismen och nationalismen	74

Perspektiv på miljö och klimat

Finsk Tidskrift inleder det nya året med ett specialnummer om ett av samtidens mest brännande ämnen: miljön. Den 8 november 2018 ordnade Föreningen Granskaren r.f. sitt årliga kulturseminarium där miljö- och klimatfrågor granskades ur fyra olika perspektiv. Föredragshållarna hade alla human- eller samhällsvetenskaplig bakgrund, och diskuterade förutom sina egna expertområden även behovet av miljöforskning inom sina respektive fält, samt de utmaningar som man som forskare möter i denna i grunden mångvetenskapliga fråga. I detta nummer publicerar vi i essäform tre av de fyra föredragen från seminariet.

Laura Hollsten, universitetslärare i historia vid Åbo Akademi, utgår i sin essä från ett historiskt perspektiv och diskuterar förhållandet mellan olika tidsskalor i det historiska berättandet. Miljöproblemens potentiellt långtgående och vidsträckta konsekvenser har lett historiker in på de långa tidsperspektiven för att förstå vidden av naturens och människans interagerande. En rad bästsäljande verk, med ambitionen att skriva historia från Big Bang till nutid, har dessutom aktualiserat miljöhistoria för en bred läsekrets. Trots detta intresse lyfter Hollsten fram relevansen av att studera även kortare tidsskalor och hon diskuterar de miljöhistoriskt viktiga händelseförloppen som tidskriften *Global Environment* tog fram år 2013. Bland dessa finns både små och stora händelser.

I såväl Carina Keskitalos som Michel Rouleau-Dicks essäer diskuteras de förändrade villkor som klimatförändringen medför. Keskitalo, professor i statsvetenskap vid Umeå universitet, lyfter

fram behovet av klimatanpassning på olika nivåer och inom olika strukturer. Utgående från svenska förhållanden diskuterar Keskitalo den anpassning som krävs i och med klimatförändringen, både inom EU och på nationell, regional och lokal nivå. Keskitalo visar på den komplicerade process som klimatanpassningen ofta leder till, eftersom den ska integreras i både lagstiftning, policy och praxis inom flera olika sektorer.

Utgående från ett juridiskt perspektiv demonstrerar Michel Rouleau-Dick, doktorand vid Institutet för mänskliga rättigheter vid Åbo Akademi, de komplicerade juridiska följderna av klimatförändringen i låglänta önationer. I takt med att havsnivån stiger till följd av klimatförändringen, förändras även villkoren för dessa nationer, och skapar utmaningar inte endast för de berörda nationerna utan för hela det internationella samfundet. I essän lyfter Rouleau-Dick fram implikationerna av förändrade kustlinjer, vilken status så kallade sjunkande stater kommer att ha i framtiden, samt hur trygghet ska säkras för människor som drivs på flykt på grund av klimatförändringar.

I detta nummer publicerar vi även Elisabeth Tegelbergs recensionsessä om den franska sociologen och filosofen Didier Eribons självbiografi *Tillbaka till Reims* (2018). Tegelberg visar på det nyansrika klassperspektivet som Eribon anlägger på sin uppväxtskildring. Uppvuxen i en arbetarklassfamilj i staden Reims under 1950- och 1960-talen, demonstrerar Eribon hur det sociala arvet påverkar alla delar av livet, och genom både sina egna och sin mors erfarenheter synliggör han begränsningarna av social tillhörighet. Enligt Tegelberg ger Eribons verk en utmärkt inblick i det hierarkiska samhället och utbildningssystemet i Frankrike, något som ofta känns främmande för en nordbo.

Utöver dessa essäer publicerar vi i detta nummer även flera recensioner av fjolårets spännande fackutgivning. *Finsk Tidskrift* önskar därmed sina läsare en god start på det nya året!

Hanna Lindberg

Raseborg, 28.1.2019

Essäer

Miljöhistoria – Big History eller små berättelser om människan och naturen?

Laura Hollsten

En rubrik som hänvisar till stora och små berättelser skulle för 25 år sedan ha lett tankarna till den postmoderna kritiken av de stora berättelserna. Läsarna skulle räkna med att skribenten slår ett slag för de små berättelserna och kritiserar metaberättelserna om människan och naturen. Till de sistnämnda räknas berättelsen om människans tilltagande dominans över naturen samt berättelser om nedgång och fall (Ponting 2007; Diamond 2011). Stora berättelser om människan och naturen kan och bör förvisso kritiseras för att vara förenklade framställningar över oerhört komplexa skeenden, men det är viktigt att vi befattar oss med dem. Jag ska här resonera kring de stora berättelserna – både metaberättelserna och berättelserna som är stora därför att de omfattar långa tidsperspektiv och vidsträckta områden. Jag diskuterar i det följande miljöhistoria och de små, de stora och de verkligen stora berättelserna som ligger bakom den. Jag behandlar också riktningen som kallas för Big History och ställer frågan om de långa perspektivens historia har någon plats inom historieskrivningen. Jag ska därtill reflektera kring människans position i de här berättelserna.

Långa tidsperspektiv har blivit allt mer aktuella i takt med att medvetenheten om miljöproblemens långvariga miljökonsekvenser ökat. Vår kultur producerar radioaktivt kärnavfall som måste lagras i minst 100 000 år. Begreppet antropocen, den geologiska epok som inleds med den industriella revolutionen då människan börjar sätta outplånliga spår på planeten, har under de senaste tio åren normaliserats från en vetenskaplig term till ett ord som infiltrerat vårt språkbruk. Den läsande publiken visar stort intresse för de långa tidsperspektiven då böcker som Yuval Noah Hararis *Sapiens: A Brief History of Humankind* (2014), som tar upp teman som en kognitiv revolution för 70 000 före vår tideräkning, och Allan Weismans *The World Without Us* (2007), blir bästsäljare.

Framställningar som *Sapiens* kan räknas till den så kallade universalhistoriens område, en historietradition som var populär under upplysningstiden och som återkommer i senare arbeten såsom Oswald Spenglers *Der Untergang des Abendlandes* (1918) och Arnold Toynbees *A Study of History* (1934–1961). Även om de två sistnämnda täcker långa tidsperioder begränsar de dock sig till den dokumenterade historien. Det är denna som historievetenskapen i första hand handlar om, och då talar vi om en tidsrymd på ca 4000 år. Även då vi undersöker den västerländska historiens metaberättelser talar vi om tidsrymden för den judisk-kristna traditionen, likaså högst 4000 år. Vid en betraktelse av den moderna perioden som ligger som grund för den stora berättelse som vilar på upplysningens ideal, tron på att det mänskliga förnuftet leder till frihet, jämlikhet och ekonomiskt välstånd, är tidsrymden 250 till 400 år (se Chakrabarty 2009). Även Fernand Braudels kända *longue durée* åsyftar vanligen långvariga ekonomiska cykler och inrotade mentaliteter och attityder som kan spåras flera århundraden tillbaka, men som knappast täcker flera millennier.

Det är framför allt miljöhistoriker och globalhistoriker som har funderat på hur vi ska hantera de verkligen långa tidsrymderna. Ett sådant perspektiv innebär en utmaning. Liksom globalhistoria är miljöhistoria en humanistisk disciplin. Den definieras ibland som historien om samspelet mellan människa och miljö i ett tidsperspektiv. En annan definition är studiet av förhållandet mellan människan och naturen i det förflutna (Worster 1988; McNeill 2003). Miljöhistorien är ett tidigt exempel på miljöhumaniora som

under de senaste åren blivit ett mycket populärt fält. Här riktar sig intresset mot hur tankar kring naturen och utnyttjande av naturen har tagit sig kulturella uttryck, samt idéer och samhällsstrukturer som upprätthållit och reglerat förhållandet mellan natur och kultur. Vid Helsingfors universitet finns det mycket livskraftiga *Helsinki University Environmental Humanities Forum* medan Kungliga tekniska högskolan i Stockholm har *The KTH Environmental Humanities Laboratory* vid Avdelningen för historiska studier av teknik, vetenskap och miljö. Humanister som undersöker miljöfrågor utgår ofta från tvär- eller mångvetenskapliga ansatser. Till exempel vid Umeå universitet definieras miljöhumaniora som ett tvärvetenskapligt kunskapsområde som undersöker angelägna miljöfrågor med fokus på idéer, kulturell förståelse, historisk förändring, beteendemönster, värderingar och rättvisa.

Den destruktiva människan och hennes position

Föremål för studiet inom miljöhumaniora är människan och människans kultur, och människan framstår vanligen som en rovgirig och oförståndig aktör med stor makt över andra arter och organismer – en art som har måktat att utrota andra arter och rubba naturliga cykler som påverkar klimatet. Å andra sidan har människans position stadigt klassats ner inom de humanistiska vetenskaperna. Donald Worster skrev år 1988 att miljöhistorien kan ses som en del av ett förlopp som fört historievetenskapen från kungliga slott och politikernas kabinett mot fabriksgolvet, hem, förlösningssalar, och nu ännu djupare ner, ända in i jorden (Worster 1988). När det gäller människans position, representerar förloppet en utveckling från starkt aktörskap till en syn där inte bara samhällets strukturer utan också naturens villkor och beskaffenhet utgör ramarna för människors valmöjligheter.

Ett steg vidare är att se människan inte endast som den starkaste varelsen i skapelsen utan också som en del av ekosystemen. Inom miljöhumaniora finns forskare med posthumanistiska ansatser som menar att vi inte kan dra skarpa linjer mellan kultur, teknik och biologi. Här försvagas människans position ytterligare. Där de postmoderna tänkarna dekonstruerade de stora historiska,

sociala och politiska berättelserna och ifrågasatte möjligheten att hitta sanningen med stort S, har de posthumanistiska teoretikerna börjat luckra upp föreställningen om människan med stor M. Medan postmodernisterna ifrågasatte det starka mänskliga subjektet genom studiet av språk och symboler, har posthumanisterna satt förhållandet – och därmed gränserna – mellan människa, djur, biologiska organismer och maskiner under debatt. Människan är närvarande men inte som en hegemonisk art utan som en deltagare i ett samspel med biologiska organismer, maskiner och djur (se Gustavsson 2013).

Strävandena efter frihet och rättigheter för alla människor, vilket varit en väsentlig del av det moderna projektet, har alltså fört in oss i samtal om inte också andra arter och organismer än människan bör ha rättigheter. Min avsikt är dock inte här att diskutera frågan om djurens eller trädens rättigheter utan helt enkelt att peka på ett förlopp som bidragit till att synen på människans position har förändrats.

Oavsett om vi talar om människan som en stark aktör, som en del av olika strukturer eller som en av många spelare i ett ekosystem, har människan som individ och art framträtt som destruktiv då miljöhistoriker undersökt på vilka sätt och varför människan har format, förbättrat eller skövat naturen. Inom miljöhistorien finns en apokalyptisk tradition av skildringar av nedgång och fall (LaFreniere 2007; Ponting 2007; Skrimshire 2010). Berättelser om samhällen som överutnyttjat de tillgängliga resurserna och gått under, förtvinats, eller förändrats till oigenkännlighet. Koloniserade öar får ofta stå som exempel på människans överutnyttjande av naturens resurser: ett ofta nämnt exempel är den lilla sönderbrutna klippön Nauru i Stilla havet (Anghie 1993). Ön blev rik på fosfat, och efter att det mesta utvunnits lever den på sitt ökända läger för människor som söker asyl i Australien. Om människan i de apokalyptiska berättelserna framstår som stark är det som en del av strukturer, ideologier och inrotade praktiker. De här ofta stora och svepande framställningarna förekommer framför allt i populärvetenskapliga verk, till exempel Jared Diamonds pessimistiska framställningar om människans villkor på vår planet i bästsäljande böcker som *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies* (1997). De är synteser av tidigare forskning, vilket överlag gäller

stora framställningar om samhällets villkor, blomstring och fall. Inne i de stora berättelserna finns också små berättelser: tillsammans med mina kolleger Holger Weiss och Stefan Norrgård bidrog jag nyligen till forskningen inom ”människan och ön”-genren med en artikel om den svenska kolonin St Barthélemys miljöhistoria på 1700-talet. Det är en berättelse om människor, bomull, salt, getter och orkaner, där människor gör allt de kan för att få en liten koloni att löna sig ekonomiskt – hårt fysiskt arbete, slavar och naturalhistoriska studier, allt med syfte att utröna vad som kunde löna sig. Trots all möda förblev resultaten förhållandevis magra. Kolonin var ingen stor framgångshistoria.

Även om många miljöhistoriker förhåller sig positivt till upplysningens ideal som omfattar frihet, jämlikhet och vetenskapliga framsteg, har berättelsen om tekniska framsteg ofta problematiserats inom miljöhistorien. Vissa av de klassiska miljöhistoriska framställningarna avspeglar framstegsberättelsens skuggsida, de tekniska framstegens mörka sida. En historiker som undersökt de dominerande berättelserna om människan och naturen är Carolyn Merchant. Hon har noterat att temat om att naturen i och med syndafloden blivit monstruös ofta förekom hos 1600-talstänkare. Paradisets harmoni hade ersatts av hårt arbete och kamp mot den motspänstiga naturen. Efter en rad perioder då naturen härskade och människan helt saknade kontroll skedde äntligen en förändring i och med 1600-talets vetenskapliga revolution, ansåg vissa av den nya vetenskapens anhängare. Enligt framstegsoptimister (till exempel Buffon 1780) hade människan nu äntligen möjlighet att återfå kontrollen och återerövra naturen med hjälp av vetenskap och mekaniska uppfinningar. Enligt Merchant kan den vetenskapliga revolutionen därmed tolkas som ett projekt vars syfte var att återupprätta Edens lustgård (Merchant 2003). Hon kallar denna trend, som i den västerländska kulturen varit förhållandevis under hela den moderna perioden, för ”the Recovery Narrative”. Vägen till att återställa paradiset går via vetenskap, teknologi och kapitalism. Som en av höjdpunkterna för utvecklingen framstår shoppingcentret, det sena 1900-talets glittrande lustgård där allt är kontrollerbart och människan kan få allt hon vill – om hon har råd. På 2000-talet har paradiset omedelbara tillfredsställelse blivit tillgänglig genom en oändlig mängd av förbliblixtrande

knappar på dataskärmen. Men även om nedgång- och fallberättelser, liksom berättelsen om framväxten av moderniteten – och dess skuggsida – är stora berättelser, eller delar av stora berättelser, är de korta till sin tidsrymd då vi jämför med hela människans tidsålder antropocen, eller till exempel tidsrymden för halveringen av det existerande radioaktiva avfallet. De har en helt annan skala.

Historiker och skalor

De olika skalorna i berättelser om människan och miljö aktualiseras vid en betraktelse av 22 miljöhistoriskt viktiga händelseförlopp som tidskriften *Global Environment* tar upp i ett temanummer år 2013 (Uekoetter 2013). Tidskriften bad en grupp miljöhistoriker nominera miljörelaterade händelser som enligt deras åsikt borde vara en del av mänsklighetens kollektiva minne. Förfrågningen gjordes eftersom tidskriften skulle publicera ett temanummer om miljö och minne. Jag presenterar några av dem i en ordning som jag själv har skapat – det är inte i samma ordning som de presenteras i tidskriften.

Den kronologiskt tidigaste händelsen som omnämns är meteoritnedslaget som resulterade i den så kallade Chicxulubkratern som ligger begravd under Yucatánhalvön i Mexiko där den bildades för 65 miljoner år sedan. Nedslaget förorsakade gigantiska tsunamier och utsläpp av enorma mängder stoft och partiklar som ledde till miljöförändringar som påminner om det som kunde hända vid en atomvinter. Jordens yta täcktes av ett stoftmoln i flera år, vilket hindrade solens strålar från att nå jorden. Det globala mörkret ledde till massutrotning bland växter och plankton, och sedan drabbades faunan högre upp i näringskedjan. Så mycket som 75 procent av alla arter på jorden utplånades, bland dem dinosaurierna, något som i längden gynnade däggdjuren.

En miljöhistoriker anser att det är viktigt att vi kommer ihåg perioden då människor korsade den så kallade Wallace-linjen och kom till Australien för ca 60 000 år sedan. Wallacelinjen är en gränslinje mellan Indonesien och Australien som delar de två faunageografiska regionerna Australasien och den orientaliska regionen. Anledningen till linjen är en djuphavsgrav som har bevarat

klyftan mellan dessa två öar i miljontals år. Wallace-linjen har fått sitt namn av Alfred Russel Wallace som oberoende av Charles Darwin utvecklade en teori om det naturliga urvalet år 1859.

Följande händelse i kronologin är den neolitiska revolutionen ca 10 000 före vår tideräkning. Jordbruket är utan tvekan det tills vidare mest betydande utvecklingsförloppet i människosläktets kollektiva miljöhistoria. Ett annat fall som nämns är klimatavvikelsen åren 535–536, en kortvarig nedkylning av det norra halvklotet, antagligen på grund av ett stort vulkanutbrott i tropikerna som spred ut ett enormt stofttäcke i atmosfären och orsakade världsomspännande svält.

Man kan lugnt säga att de miljöhistoriker vilka, som minnesvärda händelser i vår kollektiva miljöhistoria, valt ut Chicxulubkratern, korsandet av Wallace-linjen och den neolitiska revolutionen laborerar med en ofattbart stor skala. De här händelseförloppen behandlas vanligen av naturvetare men också i de tidigare nämnda svepande populärhistoriska framställningarna. De följande händelserna i kronologin kommer närmare vår tid: en miljöhistoriker rankar upplöjningen av världens grässlätter för odling under 1700-talets andra hälft i kombination med transportrevolutionen på 1800-talet som det mest minnesvärda. Skeendet har haft djupgående konsekvenser för jordens ekosystem och demografi, och bland annat lett till att ursprungsbefolkningar drivits från sina områden. Borrandet av den första oljekällan nämns av en miljöhistoriker. Men det råder oklarhet om vilken den första kommersiella oljekällan i världen har varit och när den har borrats. I länder som Förenta Staterna och Ryssland handlar det om 1840- och 1850-tal medan man i Kina känner till att olja skulle ha borrats senast år 347. En historiker har valt transnationell luftförorening som den viktiga händelsen medan ytterligare en har valt klimatpåverkan orsakad av människor – början placeras i det senare fallet vid år 1880.

Bland de 22 händelserna finns också senare katastrofer än Chicxulubkratern: bland annat bombandet av Hiroshima och Nagasaki samt kärnkraftsolyckan i Tschernobyl. Oljetankern Exxon Valdez oljeutsläpp utanför Alaskas kust 1989 landar också på listan. Dessutom omnämns vissa vetenskapliga och tekniska uppfinningar: Haber-Bosch-metoden för att fixera kväve ur luften

vilket ledde till att konstgödsel började användas i stor skala (och som ledde till att Fritz Haber fick Nobel-priset i kemi 1918). James Shand beviljades patent på den första mobila motorsågen 1918 men det var först i slutet av 1920-talet som det tyska företaget Stihl började tillverka motorsågar. Även om människan huggit ner skogar sedan antiken innebar motorsågen en avsevärd acceleration i skogsskövlingen.

En ytterligare kategori är händelser som har rankats som minnesvärda och symboliskt viktiga för miljöskydds rörelsen: för det första FN:s konferens om mänsklig miljö i Stockholm 1972, som var FN:s första miljökonferens, och för det andra firandet av Earth Day, en temadag för att uppmärksamma världens miljöproblem, som skedde för första gången den 22 april 1970.

Ett fall som en av miljöhistorikerna tar upp är vinlusens invasion i Europa på 1860-talet. Vinlusen, som kom från Amerika, spred sjukdomen *phylloxera* som förstörde större delen av Europas vinodlingar under flera årtionden, vilket var en betydande ekonomisk förlust för vinproducerande områden. Lösningen blev att ympa in europeiska druvsorter på rotstockar av amerikanska (resistenta) vinrankarter och hybrider mellan amerikanska och europeiska vinrankor. Det dröjde till efter andra världskriget innan vinodlingarna återhämtade sig helt. Det här är ett exempel på invasiva arters inverkan, ett typiskt tema inom miljöhistorien. Även om det vanligen varit människan som bidragit till flödet av arter mellan kontinenter kan man här tala om ett aktörskap där människor och andra biologiska organismer (och tekniska system) tillsammans bidragit till förändrade ekosystem.

Gruvdrift i öppna gruvor från och med 1990-talet noteras som något vi bör minnas. De djupa spåren av de öppna gruvorna är en av orsakerna till diskussionen om människans tidsålder antropocen. Här kan vi som parentes notera att den italienske geologen Antonio Stoppani redan år 1873 föreslog att människans påverkan på naturen hade påbörjat en ny geologisk epok som han kallade antropozoikum. Det har i många år debatterats när antropocen skulle ha inletts, allt från jordbrukets uppkomst till 1945 (Sörlin 2018).

Den enda individen som finns med som huvudperson bland de 22 händelserna är miljökampen Chico Mendes. Chico Mendes

var fackföreningsledare för gummitapparna i Brasilien och miljöaktivist. Han mördades av en ranchägare år 1988 för sitt motstånd mot skogsavverkningen i Amazonas. Gärningen gav upphov till stora rubriker omkring i världen och Mendes har blivit en av miljörelsens portalfigurer i likhet med Rachel Carson och Wangari Maathai. Chico Mendes är också en representant för det som benämns "environmentalism of the poor" och frihetsekologi. Dessa forskningstraditioner betonar ojämlikheten när det gäller resurser, föroreningar och de negativa resultaten av den tillväxt som genereras i den kapitalistiska ekonomin. De här perspektiven tar avstånd från ekologisk modernisering och ekoeffektivitet, liksom också från ett äldre traditionellt naturskydd som vill bevara naturen orörd av människan.

En miljöhistoriker har valt ut ett fall som avviker från de flesta i och med att det är positivt. Operation Rhino Kwa-Zulu i Natal i Sydafrika räknas som en stor framgång i naturskyddets historia. Noshörningen var nära att utrotas i Sydafrika på 1930- och 1940-talen. Sedan initierade Ian Player programmet Operation Rhino som räddade den sydliga vita noshörningen. Samtidigt som vi kommer ihåg detta, finns det dock skäl att minnas att endast fem av de tidigare 20 noshörningsarterna i världen kvarstår, och att de alla i dag är utrotningshotade.

Bland de olika fallen finns berättelser som framstår som små (såsom motorsågen) i jämförelse med förlopp som den neolitiska revolutionen, men som givetvis kan ses som beståndsdelar eller katalysatorer i andra stora berättelser. Det som den här listan också illustrerar är att miljöhistorikerna har valt berättelser där den enskilda människan sällan står i centrum. Vissa av fallen, som Chico Mendes mord, är berörande och tragiska, medan andra har att göra med händelser av så enorm skala att det är svårt att greppa dem. Dessutom presenteras exempel på människans uppfinningsrikedom som lett till ekonomisk tillväxt och i förlängningen till oönskade miljökonsekvenser i mänskliga samhällen.

Forskarna bakom urvalet är historiker, men frågan är om det mera handlar om historia då vi går tillbaka till tiden före skriften och tiden före människan. Sådana händelseförlopp utforskas inte genom att tolka historiska dokument som historieforskare letar fram i arkiv, utan forskningsobjektet är naturens arkiv – material som vanligen studeras av naturvetare. Ett sätt att skapa reda är att göra en skillnad mellan den nedtecknade historien och den djupa historien. Historien som på något sätt har att göra med människor men som går längre tillbaka än den nedtecknade historien har av sociobiologen E.O. Wilson kallats för Deep History, djup historia. Andra talar om makrohistoria. Men betyder Deep History att det som vi historiker arbetar med är ytlig mikrohistoria? Lika väl kan de förenklade berättelserna om långa tidsförlopp betraktas som ytliga medan historikernas noggranna studier av enskilda fall erbjuder djupare analyser. Kanske vore det lättast för oss historiker att avfärda de jättestora berättelserna till förmån för det som vi historiker kan bäst: leta fram arkivmaterial som vi källkritiskt analyserar och tolkar? Det finns många små historier som väntar på att berättas, arkiven är fulla av material som berättar nya saker om människors förflutna. Men för historiker som arbetar med globalhistoria och miljöhistoria är det – särskilt med tanke på diskussionen om klimatfrågor och antropocen – viktigt att befatta oss med den stora skalan samtidigt som vi sysslar med de små berättelserna. Det finns ett intresse för den långa historien. Då både populära böcker i miljöhistoria och vissa globalhistoriker fortsätter att lyfta fram det djupa och långa tidsperspektivet, måste man sluta sig till att ett sådant perspektiv är angeläget. Dessutom är det viktigt att historiker deltar i samtal där termen historia ingår, även om det handlar om ett annorlunda grepp än det som professionella historiker är vana vid.

En historiker som gjort detta är David Christian, expert på Rysslands och Sovjetunionens historia. Trots att Christians forskning handlar om ryska bönder började han på 1990-talet undervisa en kurs i det som han kallade Big History, historia ur ett tvärvetenskapligt perspektiv. Begreppet Big History gör anspråk på att vara historia från Big Bang till framtiden: en historieriktning

som får exempel som Chicxulubkratern och Wallace-linjen att framstå som händelseförlopp som ägt rum nyligen. Christians stora berättelse handlar om hur universum, och i förlängningen jorden, utvecklats tack vare vissa specifika tröskelögonblick som möjliggjort strukturer och organismer med allt större komplexitet – och allt större fragilitet. Magnaten Bill Gates satt på Christians föreläsning år 1998 och blev djupt imponerad – Gates har senare uttryckt önskemålet att alla kunde få lära sig Big History i gymnasiet för att bättre förstå hur allt hänger ihop. Christian och Gates har sedan utvecklat ett program för att undervisa Big History i skolor. Jag har inte bekantat mig med läromaterialet men på basis av Christians böcker är det ett viktigt initiativ som visar på hur osannolik och värdefull vår kultur – och våra liv – är i hela den stora historien av galaxer och livsformer. Å andra sidan kan man få den paranoida känslan att det handlar om ett led i avlägsnandet av det humanistiska inslaget från historieundervisningen – med hjälp av privat finansiering. Christians senaste bok är en just en lärobok som heter *Origin Story: A Big History of Everything* (2018). Människans tid på jorden reduceras till en episod.

Det är dels nya vetenskapliga rön som hjälper oss att gå allt längre tillbaka i tid, dels våra framtidsutsikter – en framtid med plast, radioaktivt kärnavfall och ständigt nya syntetiska ämnen i näringskedjorna – som skapat intresset för det långa tidsperspektivet. Framför allt människors oro över klimatförändringen har ökat intresset. En forskare som dryftat vad klimatförändringen innebär för historiker är Dipesh Chakrabarty, som för några år sedan publicerade en artikel med rubriken ”The Climate of History: Four Theses”. Chakrabarty har inte varit känd som någon miljöhistoriker men nog som en globalhistoriker som arbetat med postkoloniala frågor (Chakrabarty 2009). Enligt honom innebär vår medvetenhet om den antropogena klimatförändringen en djupgående förändring i människans historia och i vår uppfattning om människans kapacitet. Om vi godtar de vetenskapliga beläggen för att människans handlingar omformar jordens lägre atmosfär och dess geokemiska cykler, måste vi inse att människan nu blivit en geofysisk kraft som påverkar klimatet. Och den insikten kan inte låta bli att påverka historikernas arbete. Således hävdar Chakrabarty att uppdelningen i människans historia och naturens historia kollapsar. Han menar

också att klimatförändringen framtvingar ett helt nytt perspektiv på sådana nyckelbegrepp som modernitet och globalisering, tillika med tanken om människans strävanden till frihet och allt större mångfald. Frihetssträvanden i den mening som de har framstått i den västerländska stora berättelsen om framsteg: kampen mot slaveri, klasskamp, de socialistiska revolutionerna, avkoloniseringsrörelsen, människorättsrörelsen, kravet om rättigheter för ursprungsfolk och andra minoriteter. Utveckling som börjat med upplysningen, vid samma tid då man börjat ersätta trä med fossila bränslen: kol, olja och gas. Chakrabarty frågar sig om inte en stor del friheter vi vunnit varit ganska så energi-intensiva. Chakrabarty, som ägnat sin karriär åt frågor som globalisering, kapitalism, maktförhållanden, menar att vi nu behöver en ny analyskategori: människan som art. Om jag läser hans teser rätt så menar han att, trots att vissa människor lämnar större spår på jordens yta än andra, trots att vissa människor har mera att förlora på klimatförändringen än andra, så är det nu nödvändigt att också betrakta människan som en art, ett kollektiv. I slutändan, menar han, är det alla som drabbas, inte bara de utsatta och fattiga.

Även om Chakrabarty inte kan räknas till de holistiska universalhistorikerna, sällar han sig till deras skara genom att införa kategorin människan som art. Ett sådant perspektiv kan försvaras men det medför också allvarliga problem. Oberoende om det är begreppet antropocen eller Big History som används kan de dölja just det som även Chakrabarty medger: att det inte är människan som art, utan en viss specifik kultur, som lämnat de kraftigaste avtrycken i miljön. I vår västerländska kultur är det dessutom vissa privilegierade grupper som påverkat klimatet mest: företag som producerar, konsumenter som konsumerar, som flyger och så vidare. Det här har påpekats av historikern Jason Moore, som i boken *Anthropocene or Capitalocene?* noterat att det är kapitalismens etos som åstadkommit de djupgående förändringarna i ekosystemen och atmosfären som vi nu benämner antropocen. Boken, liksom andra inlägg och andra förslag till begrepp för att ersätta begreppet antropocen, visar att det pågår en livlig diskussion inom humaniora om människans plats på och ansvar för planeten. Den diskussionen ska föras mång- och tvärvetenskapligt och humanister ska delta i den. Humanister och samhällsvetare kan och vill undersöka kulturer,

samhällen, idéer, maktförhållanden och begrepp. Det blir lätt så att man låter naturvetare och några få bästsäljande historiker ta hand om de långa tidsförloppen. I stället menar jag att vi humanister ska kombinera de olika skalorna och undersöka det lokala och det globala, mikroplanet och makroplanet. Liksom globalhistoriker studerar de globala i det lokala kan vi undersöka och berätta små berättelser som sammanflätade med de stora och jättestora berättelserna. I dessa berättelser är människor både hjälplösa egoister som är ute efter omedelbar tillfredsställelse och förståndiga aktörer som klarar av att fatta förnuftiga beslut. Samtidigt som de är varelser bland alla andra varelser.

Litteratur

- Anghie, A. (1993): "The heart of my home: Colonialism, environmental damage, and the Nauru case", *Harvard International Law Journal* 34 2/1993, s. 445–506
- Braudel, Fernand (1958): "Histoire et sciences sociales: La longue durée", *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 13 4/1958, s. 725–753
- Chakrabarty, Dipesh (2009): "The Climate of History: Four The- ses", *Critical Inquiry* 35 2/2009, s. 197–222
- Christian, David (2005): *Maps of Time: An Introduction to Big History*, Oakland: University of California Press
- Christian, David (2018): *Origin Story: A Big History of Everything*, London: Little, Brown and Company
- Diamond, Jared (1997): *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies*, New York: W. W. Norton
- Diamond, Jared (2005): *Collapse. How Societies Choose to Fail or Succeed*, New York: Penguin
- Furedi, Frank (2006): "The Legacy of Humanism", i *Debating Humanism*, red. Dolan Cummings. Societas, Exeter: Imprint Academic, s. 22–29
- Gale, Stephen J. (2016): "The mined-out phosphate lands of Nauru, equatorial western Pacific", *Australian Journal of Earth Sciences* 63 2016, s. 333–347
- Gustavsson, Ulf (2013): "Posthumanism är humanism", Humanist- bloggen, upplagd 23 augusti (<http://humanistbloggen.blogspot.com/2013/08/posthumanism-ar-humanism.html>)

- Harari, Yuval Noah (2014): *Sapiens: A Brief History of Humankind*, New York: HarperCollins
- Haraway, Donna (2015): "Anthropocene, Capitalocene, Plantationocene, Chthulucene: Making Kin", *Environmental Humanities* 6 2015, s. 159–165
- LaFreniere, Gilbert (2007): *The Decline of Nature. Environmental History and the Western Worldview*, Bethesda, Dublin & London: Academica Press
- Leclerc, Georges-Louis, Comte de Buffon (1780): *Les Époques de la Nature*, Paris: Imprimerie royale
- McNeill, John R. (2003): "Observations on the nature and culture of environmental history", *History and Theory* 42 4/2003, s. 5–45
- Merchant, Carolyn (2003): *Reinventing Eden: The Fate of Nature in Western Culture*, London & New York: Routledge
- Moore, Jason (red.) (2016): *Anthropocene or Capitalocene? Nature, History, and the Crisis of Capitalism*, Oakland: PM Press
- Ponting, Clive (2007): *A New Green History of the World: The Environment and the Collapse of Great Civilizations*, New York: Penguin Books
- Skrimshire, Stefan (red.) (2010): *Future Ethics: Climate Change and Apocalyptic Imagination*, London & New York: Continuum
- Sörlin, Sverker (2018): *Antropocen – en essä om människans tidsålder*, Stockholm: Weyler förlag
- Uekötter, Frank (2013): "What Should We Remember? A Global Poll Among Environmental Historians", *Global Environment* 6 11/2013, s. 184–214
- Weisman, Alan (2007): *The World Without Us*, New York: Thomas Dunne Books
- Weiss, Holger; Hollsten, Laura & Norrgård, Stefan: "Cotton and Salt: Swedish Colonial Aspirations and the Transformation of Saint Barthélemy in the Eighteenth Century", Förestående publikation i *Environment and History*. Accepterad för publikation 26.9.2017 (<http://www.whpress.co.uk/EH/EHpapers.html>)
- Worster, Donald (red.) (1988): *The Ends of the Earth: Perspectives on Modern Environmental History*, New York: Cambridge University Press

Att genomföra klimatanpassning. Från EU- till lokal nivå

Carina Keskitalo

Inledning

Vi kommer att behöva anpassa oss till klimatförändringar även om alla utsläpp skulle upphöra i morgon – det vi redan släppt ut är tillräckligt för att påverka klimatet. Och eftersom det inte finns några tecken på att utsläppen från mänsklig verksamhet kommer att upphöra i morgon, eller på väldigt länge, blir anpassning till klimatförändringar allt viktigare.

Anpassning till klimatförändringar handlar om att hantera konsekvenserna av utsläpp av växthusgaser, som gör att vi får delvis varmare men också mer föränderligt klimat (med stora variationer): vi kan få torka på vissa ställen eller under vissa perioder, samtidigt som vi kan få problem med skyfall och översvämningar, invasiva arter eller insekts- och svamputbrott när förutsättningarna för dessa organismer förändras. Årstiderna kan förskjutas vilket gör att verksamheter som till exempel kräver att det finns snö eller är

köldgrader kanske inte längre kan genomföras, ens i våra områden (jfr med IPCC 2014).

Effekterna av klimatförändringar som samhällen behöver hantera och anpassa sig till är därmed genomgripande. Inom forskningen har stort fokus lagts på att effekterna av klimatförändringar manifesterar sig lokalt och att anpassningen därmed behöver vara lokal. Men eftersom de här effekterna sker överallt och vi är starkt sammanlänkande genom bland annat matförsörjningssystem – som i dag gör att vi kan köpa kiwi eller bananer, eller nordamerikansk majs eller vetemjöl, året runt i snabbköpen i Nordeuropa – så påverkar behovet av klimatanpassning nästan allt. Vi behöver fundera på hur vi kan säkerställa tillgången på mat om torka, skyfall, invasiva arter eller insekts-/svamputbrott slår ut stora produktionsområden, för en säsong eller över längre tid, och vi behöver fundera på hur vi bygger våra städer och våra avlopps- och vattensystem, hur vi organiserar vårt jordbruk och hur vi förebygger eller hanterar skogsbränder.

Den här bredden på vad klimatanpassning kommer att kräva – och redan kräver – gör förstås att klimatanpassning behöver integreras i nästan alla sektorer. Samtidigt är det otroligt komplicerat att integrera en fråga i lagstiftning, policy, implementering och praxis inom sektorer som redan är väletablerade. Detta gör att nivåer från EU- till lokal nivå, och den stora mängd och variation av sektorer som existerar på alla dessa nivåer, behöver utarbeta och genomföra strategier och åtgärder för klimatanpassning (jfr med Keskitalo 2010a). Den här essän diskuterar översiktligt ramverket för klimatanpassning och hur det utvecklats på de här olika nivåerna, utifrån Sverige som ett fall på nationell och subnationell nivå och med exempel från olika sektorer. Hur väl rustade står vi för att kunna anpassa oss till ett förändrat klimat?

EU-nivå

Europeiska Unionen (EU) lanserade i januari 2013 sin strategi för anpassning till klimatförändringar (COM 2013, 216). Den understöds av ett stort antal dokument om bland annat strategiutveckling och olika områden som försäkring, marina frågor,

infrastruktur och migration (se http://ec.europa.eu/clima/policies/adaptation/what/documentation_en.htm). Anpassningsstrategin har som uttalat syfte att göra Europa mer klimattåligt, bland annat genom anpassning i det som strategin pekar ut som speciellt sårbara sektorer, såsom jordbruk och fiske, samt även i infrastruktur och försäkring.

I likhet med ett flertal anpassningsstrategier på nationell nivå fokuserar EU:s strategi därmed på att integrera klimatanpassning inom olika sektorer samt på att etablera ett ramverk för klimatanpassning (till exempel en integrerad informationsportal för klimatanpassning och viss finansiering för arbete med klimatanpassning). Strategin beskriver dock också att frågor som klimatanpassning inom skogsbruket, där det finns många och varierande typer av ägare, till stor del blir upp till den enskilde (jfr med Keskitalo & Pettersson 2016).

En utvärdering av anpassningsstrategin påbörjades 2016 och planeras slutföras 2018–2019. Preliminär rapporten föreslår bland annat att EU behöver utveckla en utökad klimatanpassningsstrategi, vilken kan komma att bli en av de första uppgifterna för DG KLIMA när den nya kommissionen tillträtt i slutet av 2019 efter EU-valet.

Nationell nivå i Sverige

Sverige såg länge klimatanpassning som en fråga främst för utvecklingsländer, tills det stod klart att hela världen kommer att påverkas eftersom klimatförändringarna gått så långt (Keskitalo 2010b).

Sveriges arbete med anpassning till klimatförändringar inledes egentligen efter att Västra Götaland skrev till staten år 2003 om att översvämningsfrågorna i regionen kommer att överstiga det som kommunerna individuellt kan hantera (Keskitalo 2010b). Detta kom att utgöra starten för klimat- och sårbarhetsutredningen som pågick 2005–2007 och vars första delrapport från år 2006 fokuserade just på översvämningsfrågorna i de stora sjöarna (Vänern, Mälaren och Hjälmaren). Slutrapporten från utredningen,

som kom 2007, omfattar dock de flesta stora sektorer, och beskriver problemen i olika delar av landet och olika sektorer, samt diskuterar möjliga åtgärder (Klimat- och sårbarhetsutredningen 2007). En slutsats i utredningen var att ansvaret för klimatanpassning behövde förtydligas bland annat i relation till vad som var statens och vad som var kommunernas roll. Utredningen föreslog också att länsstyrelserna skulle ges ansvar för stöd till kommunerna och för regional koordinering, och att olika myndigheter skulle ges sektorsansvar för anpassning inom sitt område, med SMHI som ansvarig för kunskapsuppbyggnad runt klimatfrågor.

Klimatpropositionen som kom 2009 hanterade huvudsakligen frågor runt utsläppsminskning (mitigation) men innehöll också ett kapitel om anpassning där förslagen från utredningen behandlades (Regeringskansliet 2009). Propositionen följde utredningen (både preliminär- och slutrapporten) i att föreslå utvecklingen av en höjddatabas och kartläggning av jordskredrisk – två områden som sågs som speciellt viktiga för hanteringen av översvämningsrisken i relation till de stora sjöarna. Dessa var de områden som tilldelades mest finansiering till följd av propositionen.

Propositionen följde också utredningen gällande förslag om länsstyrelsernas samordnande roll i relation till kommunerna, men föreslog att denna roll skulle integreras med existerande verksamhet runt krishantering och vatten snarare än placeras i separata klimatdelegationer (som utredningen hade föreslagit). Länsstyrelserna fick även viss finansiering för detta arbete. Länsstyrelsernas arbete ska också inkludera kontroll av att kommunerna integrerar en bedömning av risken för översvämning och erosion i sin lokala planering och i sina infrastrukturbeslut, enligt en lagändring (i Plan- och Bygglagen, PBL).

Vad gällde att förtydliga vad som är statens och vad som är kommunernas roll var förslaget i klimatpropositionen att staten ska finansiera investeringar som ligger bortom det som den kommunen har möjlighet att hantera. Här var ett av förslagen att minska statlig finansiering för förebyggande arbete med naturolyckor i kommunerna. Detta fick stark kritik från kommunerna under remissförfarandet, där det bland annat menades att små kommuner inte har resurser att hantera klimatanpassning.

Många andra sektorer som diskuterades i utredningen – och frågan om klimatanpassning mer generellt – hanterades främst genom myndigheters sektorsansvar, till exempel genom att tillgängliggöra information för att stödja klimatanpassning i den aktuella sektorn. Klimatanpassning antogs därmed till viss del genomföras autonomt av aktörer utifrån eget intresse. Till exempel inom skogsbruket, som till viss del beredde sig på åtgärder i propositionen, gjorde detta dock att klimatanpassning inte kom så högt på dagordningen, utan i stället integrerades detta i frågor runt till exempel storm och insektsangrepp, dock ofta i relation till händelser som naturolyckor än som ett mer strategiskt arbete (Andersson & Keskitalo 2018).

En ”kontrollstation” för klimatanpassning, som utvärderade framstegen inom anpassningsarbetet i Sverige, presenterade sin rapport 2015 (Andersson et al. 2015). Den betonade att anpassning så här långt endast hade integrerats inom statlig styrning till en begränsad nivå. Genomförandet av åtgärder för klimatanpassning på lokal nivå i kommuner kritiserades utifrån att det därmed till stor del berott på om kommunen prioriterat och haft resurser för klimatanpassningsarbete (Andersson et al. 2015). Kontrollstationens rapport rekommenderade att finansieringen till olika nivåer för klimatanpassning, och vilken roll olika aktörer – från stat till kommun – ska ha, behövde omvärderas.

Kritiken mot svensk anpassningspolitik var därmed rätt stark. Samtidigt hade aktörer i omvärlden visat på att klimatlagstiftning var en framkomlig väg: Storbritannien, som ofta setts som en föregångare, hade redan 2008 fastställt en klimatlag med krav både vad gällde utsläppsminskning/mitigation och anpassning. Enligt denna skulle staten publicera ett nationellt klimatanpassningsprogram som utvärderades och uppdaterades genom rapporter vart femte år, och som en del av detta kunna ställa krav på rapportering från olika aktörer med en statlig roll om hur de integrerar klimatanpassningsfrågor. Det första nationella klimatanpassningsprogrammet skulle enligt den här lagen vara fastställt till 2012. Arbetet med att utarbeta kraven på rapportering från olika aktörer samt med att utvärdera klimatanpassningsprogrammet skulle till stor del genomföras av ett speciellt utsett nationellt klimatanpassningsråd (*Climate Change Adaptation Sub-Committee*),

som en del inom ett större klimatråd (där klimatrådet i stort behandlar utsläppsminskingsfrågor) (Keskitalo 2010c).

Det klimatpolitiska ramverk som i dag trätt i kraft i Sverige, från och med januari 2018, återspeglar till stor del den brittiska modellen. Det klimatpolitiska ramverket innehåller klimatlagen, klimatmål och utvecklingen av en struktur för att arbeta med de här frågorna. Det kräver också återkommande redovisningar av hur klimatmålen ska uppnås och etablerar ett klimatråd för utsläppsminskingsfrågor och ett separat klimatanpassningsråd för anpassningsfrågor (Miljö- och energidepartementet 2017).

Det nationella klimatanpassningsrådet tillsattes hösten 2018 och ska följa upp arbetet med klimatanpassning i Sverige. Till sin hjälp har rådet ett sekretariat vid SMHI och kan också använda sig av myndigheters och länsstyrelseras rapportering om klimatanpassning, som kommer att ske första gången 2020. Året efter ska anpassningsrådet inkomma med sin första rapport (se Regeringskansliet 2018).

Frågor runt klimatanpassning på regional och lokal nivå samt inom olika sektorer

Beskrivningarna ovan har förhoppningsvis illustrerat att klimatanpassning inte bara är en lokal fråga, utan att den behöver integreras i en större struktur som kan stödja finansieringen av klimatanpassning och kanske till och med avkräva aktörer att integrera klimatanpassning i sitt beslutsfattande, för att stå bättre rustade för en värld där klimatförändringar blir mer och mer av ett faktum. Regional och lokal nivå, och olika sektorer, ingår därmed i en struktur som kan stödja eller till och med stjälp klimatanpassning.

Så här långt har arbetet med att integrera klimatanpassningsfrågor skiljt sig starkt åt beroende på kommun och region – inte alltid utifrån hur sårbara de är för klimatförändringar eller hur stort behov de identifierar av att arbeta med frågorna, utan ofta utifrån resurser. I Västra Götaland (nedströms Vänern) finns många områden där översvämnings- och skredrisken är betydande. Hur mycket olika kommuner kan arbeta med de här frågorna varierar

dock. Göteborg, som är den största kommunen i området och Sveriges näst största stad, har gjort relativt mycket men hade också (vid tidpunkten för studien Keskitalo 2010b) omkring trettio-talet personer som arbetade med vattenfrågor. Munkedal, en liten kommun där det kanske största jordskredet i Sverige inträffade 2006 (dock som ett resultat av pågående konstruktion och inte bara utifrån kommunens skredrisk och översvämningsrisk, även om dessa är betydande) har mycket mer begränsade resurser att arbeta med klimatanpassningsfrågor. Kommunen har begränsad finansiering, få som arbetar med frågorna och därmed begränsade planeringsförutsättningar, och få platser för infrastrukturutveckling inom kommunen som inte har de här problemen (intervju, rapporterad i Keskitalo 2010b).

Kommuner har därmed ibland haft svårt att integrera klimatanpassningsfrågor i den kommunala strukturen. Medan klimatanpassning i idealfallet skulle kräva integration inom många områden är ofta resurser inklusive planeringsresurser begränsade, och det är kanske inte tydligt hur klimatstrategier ska integreras och finansieras även där de har utvecklats. En möjlighet för att integrera klimatanpassning som diskuterats, men i stort sett som för problematisk, är att integrera klimatanpassning med de risk- och sårbarhetsplaner som kommuner enligt lag behövt utveckla. Men eftersom dessa hanterar en väldigt stor variation av risker – från säkerhetsrisker till naturolyckor – har det noterats att integration av klimatanpassningsfrågor här inte nödvändigtvis skulle göra att klimatanpassning bättre inleddes i den kommunala strukturen (se t.ex. Larsson et al. 2016).

Arbetet med klimatanpassning i olika sektorer har också varierat mycket. Översvämningsrisk är kanske den fråga som sett som mest brådskande och motiverande i klimatanpassning internationellt, och som ett resultat av detta har klimatanpassning ofta kommit att främst av allt behandla översvämningsriskfrågor. Översvämnung utgör också en väldigt tydlig och kännbar typ av naturolycka med potentiellt stora direkta konsekvenser, vilket är något som kanske gör den typen av risk enkel att kommunicera och motivera politiskt (t.ex. Keskitalo et al. 2012). En annan sektor som agerat tidigt är försäkringssektorn, och en central del av dess kostnadsmodell och verksamhet är ju att bedöma risker långt in

i framtiden. Försäkringssektorn har därmed agerat tidigt och till och med kanske drivit på utvecklingen i olika områden: i Storbritannien kan försäkringsbranschens beslut att inte försäkra hus som byggs efter 2011 i översvämningsriskzoner ha haft en påverkan på infrastrukturbeslut (Keskitalo et al. 2014).

Men alla sektorer vars beslut i dag har verkningar långt in i framtiden har inte betonat klimatanpassning. Ett av de kanske mest överraskande fallen är skogssektorn, där klimatanpassning givits relativt litet utrymme (både sektoriellt och nationellt) trots att skog som planteras i Nordeuropa i dag ofta beräknas stå kvar 70–90 år in i framtiden. Kanske kan detta bero på att översvämningskommit att dominera debatten, men kanske också på att klimatanpassning – till den del den går bortom vissa åtgärder som av andra orsaker görs redan i dag – skulle kunna kräva åtgärder med relativt stora ekonomiska kostnader inom sektorn. Om vi får utbrott av barkborrar som liknar de som ledde till stora skogsskador i Kanada under en följd av ogynnsamma förhållanden (varma vintrar, torka etc.) drabbas skogsbruket – och skogsanvändare i stort – av stora negativa konsekvenser och enorma ekonomiska förluster. Detsamma skulle kunna hända om vi får in nya invasiva arter eller om vi utsätts för stora stormar med stor negativ påverkan på den skogsstruktur vi har i dag. Samtidigt är det kanske fortfarande dagens skogsstruktur och prioriteringar som ger högst vinst – förutsatt att endast få oförutsedda negativa händelser eller naturolyckor sker. Som ett resultat av detta kan man kanske se det som att skogsbruket maximerar sin ekonomiska vinst under ”business-as-usual” snarare än säkerställer skogsbruket under klimatförändringar genom att planera för resiliens (Andersson & Keskitalo 2018).

Klimatförändringar inverkar därmed direkt på sektorer, kommuners och andra aktörers ekonomiska aktivitet, det vill säga deras ofta huvudsakliga aktivitet (eller ”bottom line”). Detta i och med att klimatförändringar påverkar förutsättningarna inom vilka dessa aktörer verkar. Klimatförändringar kan förskjuta mönstret av vad som är görligt, vinstbringande eller förlustmässigt, inte bara i en sektor utan mellan sektorer, och även utifrån hur olika sektorer anpassar sig. Effekterna av klimatförändringar, och anpassning till klimatförändringar, är därmed inte givet enkelt eller alltid en

”win-win”-situation. Skogsbruket kan till exempel komma att anpassa sig till tidigare vårar, och kanske till och med till vintrar utan köldgrader i norr, genom att bygga nya skogsbilvägar. Samtidigt är en sådan utveckling negativ för rennäringen som då drabbas av ytterligare störningar på betesmarker eller flyttområden, bland annat i och med att fler aktörer får tillgång till området genom ett större vägnät. En möjlig anpassning för rennäringen kan vara att flytta renarna mellan betesmarker med långtradare i ännu högre utsträckning än man gör i dag, eller (som i viss finsk rennäring) att utfodra snarare än använda naturligt bete (något många är emot av både kulturella orsaker och på grund av att ändrad utfodring påverkar köttets karaktär). Inom en annan näring, fisket, kan den ökade variationen och det faktum att vissa arter inte finns kvar där de brukade finnas leda till att större aktörer – till exempel försedda med trålare som kan följa fisken ut till havs, eller som har råd med kvoter för olika arter – gynnas över kustfiske, eller till att ökat fokus läggs på till exempel fiskodling där fisken hålls inhägnad och förutsättningarna kontrolleras i så stor omfattning som möjligt (Keskitalo 2008).

Variationerna mellan olika sektorer och i hur de påverkas är alltså betydande. Då har vi inte ens diskuterat de följder som kan komma av att resurssystem – såsom exempelvis matförsörjningssystem – världen över påverkas av klimatförändringar. Vi är i dag till stor del beroende av resurser, inklusive mat, som produceras på andra platser, med den låga kostnaden för transporter i dag till stor utifrån ett beroende av en oljeekonomi. Medan bland annat IPCC-scenarier visat på en mer småskaligt fokuserad resursproduktionssituation som ett alternativ, blir en sådan möjlighet allt svårare att genomföra på en lokal nivå om omställningsfrågor och samverkan samt integration av frågor runt klimatrelaterade händelser, säsongsförskjutningar eller naturolyckor inte börjar hanteras på ett samordnat sätt.

Diskussion och slutsatser

Studier av klimatanpassning så här långt har tydligt understrukt att det inte är en fråga om att kunskap saknas så mycket som det är en fråga om hur klimatförändringar beskrivs och konkurrerar med andra frågor inom existerande beslutssystem. Det är svårt för vilken organisation som helst att prioritera klimat före jobb, hälsovård och skola om det inte finns krav på att även prioritera klimat. Hur man beskriver klimatfrågan – som att minska risken att få huset översvämmat eller att inte kunna försäkra sig, alternativt som att öka motståndskraft mer generellt – har också betydelse. Det har också betydelse vilka aktörer som driver klimatfrågorna, hur dessa aktörer är placerade, och vilken roll klimat eller anpassning får på den internationella, EU-, nationella, regionala eller lokala agendan. Utifrån detta behöver vi dock också förstå att klimat kommer att påverka alla dessa agendor, intressen och resurser (t.ex. Keskitalo et al. 2012).

Klimatförändringar kommer att innebära stora förändringar i hur vi lever i dag, och kräva anpassning för att försöka hantera den situationen. Eftersom klimatanpassning kräver förändringar inom så många fält har anpassning dock varit svårt att integrera inom europeiska och nationella system, även om bland annat klimathändelser på senare tid drivit på en ökad förståelse av problemen och ökade försök till strategiutveckling och åtgärder. Eftersom lokala och regionala (och nationella) system är pressade av de frågor de redan behöver hantera inom de resurser de har, så har kommuner och den lokala nivån haft olika förutsättningar att hantera frågor. Olika sektorer har, utifrån den betoning de fått inom klimatanpassningsarbete samt utifrån sektorns existerande antaganden och normer, också hanterat klimatanpassning mer eller mindre, och mer eller mindre integrerat.

Utöver detta kan klimatförändringar även öka oförutsägbarheten i produktion som beror av naturförutsättningar, samt också leda till ökade konflikter mellan näringar.

Man kan här även fundera över om det är möjligt att den här ökade oförutsägbarheten får konsekvenser i sig. Kanske kan den göra att vi söker oss till möjligheter att kontrollera de resurser vi använder, som gör att vi egentligen fjärrar oss ännu mer från

naturliga system. Om klimatet blir allt mer oförutsägbart i och med stora variationer kan detta få stor påverkan inom näringar. Kanske utvecklas inomhusskidcentra (med konstsnö) på olika platser i stället för att skidanläggningar hittills lokaliserats utifrån naturliga förutsättningar. Kanske går renskötseln mer och mer mot utfodring antingen i inhägnader eller på plats allt eftersom förutsättningarna för att kunna anta tillgång till naturbete förändras. Och kanske går fisket mot ökad storskalighet och kontroll av resursen utifrån till exempel fiskodling (en annan form av inhägnad och utfodring).

Men går vi mot en mer artificiell kontroll av resursutveckling så kanske vi också fjärrar oss allt mer från att känna av och tvingas hantera de frågor som klimatförändringen resulterar i. I intervjustudier var det ofta till exempel skogsmaskinsentreprenörer, renskötare och fiskare, som var ute i skog och vid kusten, som tidigt observerade förändringar som låg i linje med de som väntas utifrån klimatförändringar (jfr med Keskitalo 2008). Om vi fjärrar oss från naturen, fjärrar vi oss då också från att nog genomgripande hantera de frågor som ledde till klimatförändringar till att börja med – och begränsar vi då förståelsen av att behöva agera i relation till naturliga system snarare än skiljt från dem?

Referenser

- Andersson, Lotta; Bohman, Anna; van Well, Lisa; Jonsson, Anna; Persson, Gunn & Farelus, Johanna (2015): *Underlag till kontrollstation 2015 för anpassning till ett förändrat klimat*, Norrköping: SMHI
- Andersson, Elias & Keskitalo, E. Carina H. (2018): "Adaptation to climate change? Why business-as-usual remains the logical choice in Swedish forestry", *Global Environmental Change* 48 1/2018, s. 76–85
- Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions (2013): *An EU strategy on adaptation to climate change*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52013DC0216>

- IPCC (2014): *Climate Change 2014: Impacts, Adaptation, and Vulnerability. Part A: Global and Sectoral Aspects. Contribution of Working Group II to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*, red. Field, C.B. et al. Cambridge & New York: Cambridge University Press
- Keskitalo, E. Carina H. (2008): *Climate Change and Globalization in the Arctic: An Integrated Approach to Vulnerability Assessment*, London: Earthscan Publications
- Keskitalo, E. Carina H. (red.) (2010a): *The Development of Adaptation Policy and Practice in Europe: Multi-level Governance of Climate Change*, Dordrecht: Springer
- Keskitalo, E. Carina H. (2010b): "Adapting to climate change in Sweden: National policy development and adaptation measures in Västra Götaland", i *The Development of Adaptation Policy and Practice in Europe: Multi-level Governance of Climate Change*, red. E. C. H. Keskitalo, Dordrecht: Springer, s. 189–232
- Keskitalo, E. Carina H. (2010c): "Climate change adaptation in the United Kingdom: England and South-East England", i *The Development of Adaptation Policy and Practice in Europe: Multi-level Governance of Climate Change*, red. E. C. H. Keskitalo, Dordrecht: Springer, s. 97–147
- Keskitalo, E. Carina H.; Westerhoff, Lisa & Juhola, Sirkku (2012): "Agenda-setting on the Environment: the development of climate change adaptation as an issue in European States", *Environmental Policy and Governance* 22 6/2012, s. 381–394
- Keskitalo, E. Carina H.; Vulturius, Gregor & Scholten, Peter (2014): "Adaptation to climate change in the insurance sector: examples from the UK, Germany and the Netherlands", *Natural Hazards* 71, s. 315–334
- Keskitalo, E. Carina H. & Pettersson, Maria (2016): "Can Adaptation to Climate Change at All Be Mainstreamed in Complex Multi-level Governance Systems? A Case Study of Forest-Related Policies at the EU and Swedish Levels", i *Implementing Climate Change Adaptation in Cities and Communities. Integrating Strategies and Educational Approaches*, red. W. Leal Filho et al. Dordrecht: Springer, s. 53–74
- Klimat- och sårbarhetsutredningen (2007) Sverige inför klimatförändringarna—hot och möjligheter. SOU 2007:60

- Larsson, Lars; Keskitalo, E. Carina H. & Åkermark, Jenny (2016):
"Climate Change Adaptation and Vulnerability Planning with-
in the Municipal and Regional System: Examples from Northern
Sweden", *Journal of Northern studies* 10 1/2016, s. 67–90
- Miljö- och energidepartementet (2017): "Klimatlag", SFS 2017:720
- Regeringskansliet (2009): "En sammanhållen klimat-och ener-
gipolitik - Klimat", regeringens proposition 2008/09:162
- Regeringskansliet (2018): "Nationell strategi för klimatanpassning",
regeringens proposition 2017/18:163

Klimatförändring och "klimatflyktingar". Internationell lagstiftning i en värld i förändring

Michel Rouleau-Dick

Översättning av Emil Kaukonen

Det har blivit en vanlig del av våra nyhetsflöden: en ö vars namn vi inte tidigare kände till, belägen på någon avlägsen ort som vi aldrig tidigare hade hört om, har blivit tillintetgjord. I anknytning till samma ämne visar medierna tidvis upp sensationella uppskattningar av antalet "klimatflyktingar" som världen inom några år, eller decennier, kommer att bli tvungen att hantera. De facto förutspådde till och med Förenta nationerna år 2005 att det eventuellt skulle finnas upp till 50 miljoner "klimatflyktingar" år 2010 (Atkins 2011). Trots att dessa siffror numera kan konstateras vara uppenbart överdrivna återstår problemet, vars unika karaktär ställer utmaningar för ett juridiskt fält som hittills varit rätt så statiskt: internationell lagstiftning. Mer specifikt skapar klimatförändringens talrika följder nya problem som är helt främmande för detta vördade expertisområde. För att gå vidare måste vi dock först behandla två centrala delar i denna text: låglänta önationer och internationell lagstiftning. Jag diskuterar sedan tre specifika utmaningar som den internationella lagstiftningen kommer att bli

tvungen att tampas med under kommande år. Dessa tre problem är kustlinjer som förändras, "sjunkande" stater och säkrandet av trygghet för dessa staters fördrivna befolkning.

Låglänta önationer

En av klimatförändringens mest oroväckande följder är den havsnivåhöjning som smältande glaciärer världen runt förväntas ge upphov till. Detta, kombinerat med ökningen i antalet extrema väderfenomen såsom orkaner och torka, är ett betydande orosmoment gällande framtiden. Det gäller speciellt låglänta önationer, en grupp av stater som sammankopplas av en hög grad av sårbarhet för havsnivåhöjning tack vare deras låga höjd över havet. Maldiverna, ett populärt resmål och en stat som brukar räknas till de låglänta önationerna, erbjuder ett gott exempel på att vissa stater befinner sig i ett mycket osäkert läge i och med havsnivåhöjningen. Maldivernas högsta "topp" ligger endast fem meter över havsnivån! Kanske ännu mer belysande är det faktum att denna högsta "topp" är den åttonde utslagsplatsen på en golfbana; den tidigare toppen låg vid drygt fyra meter.

Utöver detta är de flesta låglänta önationer utvecklingsländer som är beroende av extern hjälp och vars ekonomier är jämförelsevis ensidiga. Detta påverkar också deras kapacitet till anpassning inför klimatförändring. Endast i den södra Stillahavsregionen hotas mellan 600 000 och 1,7 miljoner människor av tvångsflyttning på grund av havsnivåhöjningen (Ferris, Cernea & Petz 2011, 19). Globalt bor upp till 10 miljoner människor i stater som är sårbara för havsnivåhöjning.

Tidsmässigt är det svårt att peka ut ett exakt tillfälle då de mest utsatta staterna kommer att "försvinna", men det är sannolikt att vissa låglänta önationer kommer att ha förlorat största delen av sitt landområde fram till år 2100, och att vissa då kanske inte längre existerar.

Internationell lagstiftning

Denna essä kretsar kring den internationella lagstiftningens utmaningar, men vad exakt är internationell lagstiftning? Kortfattat består den av alla de regler som styr diverse interaktioner mellan stater, internationella organisationer, och andra internationella aktörer. Trots att dess status som lag inte i sig är omdebatterad, skiljer sig internationell lagstiftning från statliga juridiska system genom att dess subjekt – huvudsakligen stater – även fungerar som lagstiftande aktörer inom systemet.

För att komplicera sammanhanget ytterligare finns även en hierarki för vad som allmänt anses gälla som ”lag” i en internationell kontext: avtal och skrivna förbindelser åtnjuter högsta status som lagar. Följande i rang är sedvanerätt, som består av konsekvent statlig praxis gällande en fråga och som uppnår lagligt värde genom tidens gång och statligt erkännande av dess natur. Sist står allmänna juridiska principer samt utlåtanden från de mest sakkunniga forskarna inom fältet, där de sistnämnda fungerar som ett stöd för laguppfattningar.

Kustlinjer i förändring

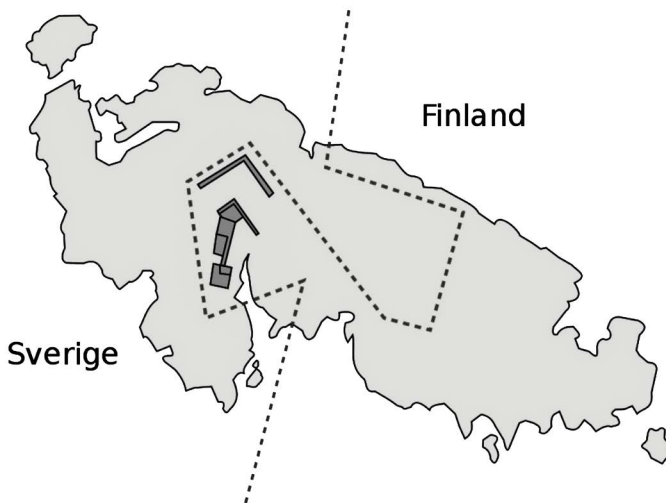
Med detta avhandlat kan vi återgå till de två ovannämnda utmaningarna, med en början i vad vi kan kalla ”standardvärden i förändring”. Denna situation utgår från en av havsnivåhöjningens mest kända följder, alltså det faktum att kustlinjer kommer att förändras och flytta på sig, med betydelsefulla förändringar för världskartan som följd (Vidas 2014).

För att förstå de juridiska följderna som detta medför måste vi börja med kustlinjernas juridiska betydelse. Mer specifikt måste vi förstå deras centrala roll i avgränsandet av den ekonomiska zon (EZ) som utgående från Förenta Nationernas havsrättskonvention (FNH) tillräknas stater som har kustlinje. Denna brett ratificerade konvention ger för handen att en stat äger exklusiv kontroll över havsområden inom tvåhundra sjömil från dess kustlinje, här definierat som lågvattenlinjen. I praktiken betyder detta att en stat äger exklusiv rättighet till denna EZ, vilket – beroende på

mängden av resurser som finns inom denna zon – kan vara av avsevärd ekonomisk betydelse.

Ett utmärkt exempel på betydelsen av EZ står att finna i Finland, eller mer exakt i Finland och Sverige, i form av ön Märket. Denna lilla, steniga ö, belägen mellan Åland och Sverige, var en okänd fara för Bottniska vikens livliga sjöfart fram till 1885 då finska myndigheter, då under ryskt styre, lät bygga en fyr för att förebygga skeppsbrott. Flera år senare uppdagades det att fyren egentligen hade byggts på svenskt territorium, eftersom den officiella gränsen delade ön i två halvor.

Efter förhandlingar fattades beslutet att ett landområdesutbyte skulle genomföras för att normalisera situationen och placera fyren på finskt territorium. Naturligtvis har detta mindre betydelse nu än förr, eftersom båda länderna sedermera har förbundit sig till Schengenavtalet. Standardvärdenas betydelse belyses dock mycket väl av det exakta sätt på vilket landområdena utbyttes. Nedan är en karta över ön efter att utbytet genomförts:

Det syns klart att kustlinjerna förblev oförändrade trots att landområden utbyttes. Till och med mellan två fredligt inställda stater var kustlinjernas oföränderlighet en viktig sak.

Orsaken till att kustlinjer har använts som grund för att avgränsa ekonomiska zoner är helt enkelt deras faktiska, förhållandevis okontroversiella art. Andra kriterier för att avgränsa EZ kunde vara existerande fiskbestånd eller andra naturelement, som alla i varierande grad inbegriper en subjektiv utvärdering av situationen. Eftersom maritima gränser är bland de mest omstridda områden inom internationell lagstiftning (trots olika försök att knyta dem till faktiska grunder), har fysiska grunder för gränsdragningar åtminstone hittills erbjudit en klar fördel i och med metodens förhållandevis okontroversiella natur.

Ekonomiska zoner och rätten att sälja eller använda fiskerättigheter är en huvudsaklig inkomstkälla för ett antal låglänta önationer. Till exempel har Kiribati 33 tillhörande atoller, som var och en utgör grund för exklusiva ekonomiska rättigheter. I och med denna omständighet har säljandet av fiskerättigheter blivit en av landets huvudsakliga inkomstkällor, och Kiribati är inte ensamt om detta.

Med detta i åtanke, och med hänsyn till att klimatförändring kommer att leda till att kustlinjerna förändras – kanske till och med till att vissa öar (och den EZ som de skapar runt sig) helt försvinner – blir användningen av kustlinjer som grund för att avgränsa EZ plötsligt problematisk. Som redan nämnts är det en allmänt accepterad tes att klimatförändringen kommer att leda till massiv utvandring från låglänta önationer. Eftersom förlusten av betydande delar av dessa staters ekonomiska zoner skulle leda till en dramatisk sänkning i deras inkomstnivå, skulle detta också medföra en minskning av deras ekonomiska bas som sannolikt skulle vara avgörande för alla försök till omflyttning eller anpassning.

Det finns få alternativ för att möta detta problem. Å ena sidan kunde den nuvarande situationen uppehållas: kustlinjer skulle uppdateras regelbundet och lagen skulle fortsättningsvis följa geografiska realiteter. Detta kunde dock, som ovan diskuterats, ha katastrofala följder för befolkningen i utsatta länder. Eftersom en stor del av dessa stater redan är beroende av extern hjälp och humanitärt bistånd, skulle förintandet av en av deras huvudsakliga inkomstkällor kunna få avgörande följder för dessa staters förutsättningar för att möta klimatförändringen. Ytterligare skulle det vara svårt för dessa utsatta stater att fortsättningsvis hävda sin rätt

till de områden som nu tillhör dem, eftersom mänskliga konstruktioner – av förståeliga skäl – inte skapar ekonomiska zoner runt sig.

Å ena sidan skulle en möjlighet vara att helt enkelt bibehålla kustlinjerna såsom de ligger nu, och därmed beskydda denna kritiska ekonomiska livlina för låglänta önationer. För att detta skulle bli möjligt skulle dock en lagförändring krävas för att möjliggöra en dylik kompromiss, vilket i sin tur kunde ha långtgående följder för lagens legitimitet. Mer exakt skulle följden kunna vara en växande diskrepans mellan verkligheten (dynamiska, föränderliga kustlinjer) och en laglig definition av kustlinjer som är baserad på kustens läge vid en viss tidpunkt i det förflutna. Dessutom skulle en dylik förändring kräva en stark internationell konsensus i frågan, vilket kunde visa sig vara ytterst utmanande i den nuvarande internationella kontexten.

”Försvinnande” stater

Den internationella lagstiftningens andra utmaning är det existentiella hot som klimatförändringen utgör för låglänta önationer, eller mer specifikt de juridiska konsekvenser som detta hot ger upphov till. Trots att vetenskaplig enighet råder kring att vissa av de mest utsatta låglänta önationerna förr eller senare kommer att försvinna på grund av havsnivåhöjningen, är de exakta följderna för de berörda staterna fortfarande omdebatterade.

Osäkerheten har sin grund i stat-konceptets oklara gränsdragningar. Trots att den internationella gemenskapen klart har erkänt de flesta stater, förblir vissa förmodade stater i limbo på grund av de oklara reglerna för vilka enheter som åtnjuter de rättigheter och skyldigheter som förknippas med stater.

I nuläget återfinns reglerna gällande staters definierande i ett gammalt avtal från 1933, nämligen Montevideokonventionen på staters rättigheter och skyldigheter. Trots att detta dokument i bästa fall kan kallas föråldrat accepteras dess första paragraf i allmänhet som kodifierande internationell sedvanerätt, vilket innebär att den uttrycker det juridiskt bindande statliga handlingssätt som definierar stater. Dessa är att en stat bör ha landområde, en befolkning, en regering, och kapaciteten att interagera med andra stater.

Detta utgör ett problem för låglänta önationer: skulle de påverkade staterna mista sin statliga grund om vissa av dessa komponenter försvann? När kan det konstateras att en stat har mist sin legitimitet då dess befolkning flyttar ut och arealen av dess landområden minskar?

I och med att en dylik situation inte förr skådats finns inga prejudikat eller juridiska normer som kan erbjuda direkt vägledning för tolkandet av de få existerande juridiska normer som finns gällande staters existens. Därmed finner vi vår bästa rådgivning i denna snåriga fråga i expertutlåtanden angående relevansen av olika prejudikat och normer.

Om vi går tillbaka till det fåtal konstituerande element för stater som definieras i Montevideokonventionen kan vi konstatera att åtminstone två av dem direkt hotas av havsnivåhöjningen: landområden och befolkning. Det är ett allmänt accepterat faktum att det utflyttningsstryck som utgörs av korallrevens försurning, interna flyttningsrörelser från de mindre öarna till de större atolerna och sötvattenbeståndens ökande sårbarhet för kontakt med saltvatten inledningsvis kommer att leda till en utflyttningsvåg bland öborna. Ett resultat av detta blir eventuellt att endast en bråkdel av statens befolkning finns kvar inom dess gränser. Detta är dock i sig inget problem för att uppnå "populationskriteriet" för stater. Stater såsom Vatikanstaten och Tuvalu, med drygt 900 respektive drygt 13 000 invånare, påvisar klart att det inte finns någon minimigräns för staters befolkning. Det närmaste till en dylik minimigräns återfinns i ett tyskt rättsfall där följande konstateras: "the group of persons in question must form a cohesive vibrant community. An association whose common purpose covered merely commercial and tax affairs [is] insufficient" (Administrative Court of Cologne 1989).

Det faktum att majoriteten av befolkningen bor utanför statens gränser är också irrelevant, eftersom ett antal stater redan befinner sig i samma situation.

Fastän landområde kan ses som den viktigaste beståndsdel av en stat, verkar ingen minimistorlek finnas i detta fall heller. Heliga stolen och dess 0,44 kvadratkilometer är ett belysande exempel. Något som kunde utgöra en minimigräns för landområde är det faktum att den tidigare nämnda Förenta Nationernas

havsrättskonvention (FNH) gör en åtskillnad mellan öar (som skapar en ekonomisk zon) och klippor ”på vilka människor inte kan vara bosatta eller som inte kan ha eget näringsliv” (Art. 121.3, FNH). Artificiella öar eller strukturer skulle även hamna inom en gräzon, eftersom de inte skapar en ekonomisk zon men nog kunde möjliggöra mänsklig bosättning. Deras status som ”landområde” skulle därmed förbli oklar.

Ambassader skulle i sig inte vara tillräckliga för att uppnå landområdeskravet, eftersom landområdet som ambassaden befinner sig på fortfarande tillhör den inneslutande staten. Landområdet är endast ”utlånat” till staten som ställt upp ambassaden, och värdstaten kan fortfarande utöva viss kontroll över diplomatikärens utformning, till exempel genom att förklara någon person inom den konsulära staben *persona non grata*.

Trots att effektiv regering anses vara en nödvändighet för att en ny stat ska accepteras av den internationella gemenskapen verkar detta inte utgöra en absolut regel, speciellt inom kontexten för ”fortsatt statskap” då statens fortsatta existens står på spel. Exempel såsom exilregeringarna under andra världskriget, som knappast kan beskrivas som effektiva och som saknade både befolkning och landområde, eller Somalia, som inte hade någon enhetlig regering mellan 1991 och 2004, kan bägge användas för att understryka det faktum att avsaknaden av en effektiv regering inte i sig påverkar anspråk på statsstatus.

Det som däremot kan hota låglänta önationers fortsatta existens som stater är en möjlig samtidig bristfällighet gällande alla ovannämnda kriterier. Detta innebär att erkännande från andra stater håll kan komma att bli avgörande då legitimiteten av en utsatt stat är hotad. Erkännande är ett statligt beslut att bekräfta att en annan enhet uppnår kraven för att vara en stat. Vissa forskare ser denna handling som konstituerande för staten, vilket vill säga att den är en avgörande del av en stats existens. Andra ser den som en politisk och förkunnande handling som i sig själv inte har någon betydelsefull inverkan på en enhets statsstatus.

Oberoende av valet av definition då det kommer till erkännande är de övriga kriterierna för statsstatus uppfyllda i de flesta fall där begreppet omdebatteras. Ett fall där enheten inte ens uppfyller de faktiska, fysiska kraven för statsstatus kunde medföra att

erkännande delvis skulle bli meningslöst. Såsom Heather Alexander och Jonathan Simon har konstaterat blir ett ägg inte en stat trots att den internationella gemenskapen enhälligt erkänner ägget som en stat (Alexander & Simon 2014, 24).

Således är de låglänta önationernas öde allt annat än klart. Klimatförändringen och dess följder leder kanske inte omedelbart till deras undergång, men de kommer säkerligen att utmana den internationella lagstiftningens sätt att närma sig begreppet statsstatus.

”Klimatflyktingar”

Den sista utmaningen handlar om de utsatta staternas befolkning. Fastän vi redan är medvetna om att en ansevärd del av öbor kommer att tvingas flytta är ramverket för den internationella flyktinglagstiftningen inte redo för att hjälpa dem som medierna ofta kallar ”klimatflyktingar”.

Ett problem med användningen av denna term är det faktum att de som tvingats flytta – på grund av havsnivåhöjningen eller klimatförändringens andra följder – sannolikt inte kommer att falla inom den definition av flyktingskap som används av de flesta länder. Denna definition, som återfinns i *1951 års konvention angående flyktingars rättsliga ställning*, är baserad på tanken om förföljelse på basis av ett antal grunder som räknas upp i konventionen, nämligen ”[de förföljdas] ras, religion, nationalitet, tillhörighet till en viss samhällsgrupp eller politiska åskådning” (Förenade Nationerna 1951, Kap. I, Art. 1.2).

I praktiken betyder detta att låglänta önationers tvångsförflyttade medborgare inte skulle uppfylla kraven för flyktingskap då de ansöker om asyl, eftersom klimatförändringen till sin natur är allomfattande. Det är svårt att framställa migration på grund av förändringar i omgivningen som förföljelse, inte minst för att ingen ”förföljare” kan identifieras. Flera fall har bekräftat detta läge (se t.ex. Supreme Court of New Zealand 2015), vilket i grund och botten gör det nuvarande juridiska ramverket för flyktingfrågor meningslöst då det handlar om att erbjuda skydd åt potentiella ”klimatflyktingar”. Kanske mer oroväckande är det faktum att

personer som tvångsförflyttats på grund av naturkatastrofer explicit har exkluderats ur vissa staters ramverk för alternativt skydd, med Kanada som det tydligaste exemplet.

Trots att denna situation knappt kunde bli värre för de befolkningsgrupper som hotas av tvångsförflyttning är också vägen framåt osäker. Möjligheten att skapa ett nytt juridiskt instrument som kunde bejaka de tvångsförflyttades behov av beskydd skulle kräva en långsiktig och samordnad insats från den internationella gemenskapens sida, vilket verkar osannolikt med tanke på den nuvarande internationella och politiska kontexten.

Då det kommer till att ändra på flyktingkonventionen kunde detta visa sig vara en Pandoras ask, eftersom ett öppnande av konventionen skulle möjliggöra att de deltagande staterna kunde tänka om sina förbindelser gällande beskydd av flyktingar. Således skulle ett dylikt initiativ inte endast kunna misslyckas med sin målsättning, utan dessutom även riskera att undergräva det existerande ramverket för flyktinglagstiftning.

Slutsatser

Vägen framåt för den internationella lagstiftningen är fylld med utmaningar. Till och med dess mest faktabaserade element kan komma att utmanas av den annalkande klimatförändringen, vilket belyses genom fallet med kustlinjer som förändras. Obekanta situationer kommer även att kräva en rejäl dos kreativitet från internationella juristers och forskares sida, och kanske är den enda positiva sidan av denna situation att vi redan känner till vissa av de utmaningar som den internationella gemenskapen kommer att bli tvungen att hantera, vilket i sin tur innebär att vi har ett ansvar att vara redo då den stunden kommer.

I en värld där vissa fortfarande ställer sig skeptiska till klimatförändringens existens är den verkliga frågan inte längre om klimatförändringen är ett faktum, utan snarare denna: hur anpassar vi oss till den och hur beskyddar vi dem som är mest utsatta för dess följder?

Litteratur

- Alexander, Heather & Simon, Jonathan (2014): "Sinking into Statelessness", i *Tilburg Law Review*, Vol. 19, s. 20–25
- Atkins, Gavin (2011): "What Happened to the Climate Refugees", i *The Asian Correspondent*, 11 April 2011, tillgänglig vid <https://asiancorrespondent.com/2011/04/what-happened-to-the-climate-refugees/#2UMXoaxgkpuEJRV1.97>
- Ferris, E., Cernea, M. M., Petz, D. (2011): *On the Front Line of Climate Change and Displacement – Learning from and with Pacific Island Countries*, The Brookings Institution – London School of Economics Project on Internal Displacement
- Vidas, Davor (2014): "Sea-Level Rise and International Law: At the Convergence of Two Epochs", i *Climate law*, Vol. 4, s. 70–84

Rättsfall & lagstiftning

- Administrative Court of Cologne (1989): "In re Duchy of Sealand", den 3 maj 1978 (1989), 80 *International Law Reports* 683, s. 685–686
- FN (1951): *Konvention angående flyktingars rättsliga ställning*, antagen den 28 juli 1951, trädde i kraft den 22 april 1954
- FN (1982): *Förenta Nationernas havsrättskonvention*, antagen den 10 december 1982, trädde i kraft den 16 november 1994
- Immigration and Refugee Board of Canada (IRB), "Consolidated Grounds in the Immigration and Refugee Protection Act: Persons in Need of Protection – Risk to Life or Risk of Cruel and Unusual Treatment or Punishment", Art. 3.1.6, den 15 maj 2002
- Supreme Court of New Zealand (2015): *Ioane Teitiota v. The Chief Executive of the Ministry of Business, Innovation and Employment*, [2015] NZSC 107, den 20 juli 2015

Tillbaka till Reims – Några reflektioner kring en självbiografisk text med sociologiska förtecken

Elisabeth Tegelberg

Den franske sociologen och filosofen Didier Eribon utgav 2009 ett självbiografiskt verk om sina barn- och ungdomsår, *Retour à Reims*. Boken utkom i ny utgåva i Frankrike 2018 (Flammarion) och kom samma år också ut i svensk översättning, *Tillbaka till Reims* (Verbal förlag). Den franska nyutgåvan (men inte den svenska översättningen) inleds med en intervju med Édouard Louis, författare till de under de senaste åren mycket uppmärksammade böckerna *Göra sig kvitt Eddy Bellegueule* och *Våldets historia*. Det är knappast någon tillfällighet att Louis får inleda nyutgåvan av Eribons bok; dels delar Louis bakgrund och erfarenheter med Eribon – de är båda uppvuxna i fattig arbetarklass i den franska landsorten, båda har gjort veritabla klassresor och etablerat sig i den franska intellektuella eliten och de är båda homosexuella – dels har Louis själv framhållit att Eribons bok har haft en helt avgörande betydelse för honom som person och för hans författarskap (han tillägnade för övrigt Eribon sin första bok). Louis säger i den inledande intervjun att Eribons bok är historien om hans eget liv och att boken har förändrat hans liv; den är alltså ett mycket starkt

identifikationsobjekt för Louis. Eribon och Louis delar också det sociologiska perspektivet, de analyserar det samhälle som formar individerna och deras liv och de sträcker sig därigenom bortom det individuella. Båda hävdar att vi är, inte vad vi har gjort, utan vad vi *inte* har gjort eftersom samhället har hindrat oss från det, vi har inte kunnat göra det på grund av att vår plats i världen har inskränkt våra handlingsmöjligheter (t.ex. att vi inte har fått tillgång till de rätta utbildningsvägarna genom brist på kontakter, kunskaper och pengar i vår uppväxtmiljö).

Didier Eribon (född 1953) är professor i sociologi vid universitetet i Amiens, han är en välkänd och respekterad vänsterintellektuell i Frankrike och har också gjort sig ett namn i USA. Eribon har skrivit ett stort antal böcker, bland annat om Michel Foucault, och ägnat studier åt såväl Pierre Bourdieu som Claude Lévi-Strauss, två franska intellektuella ”ikoner” som han för övrigt kände väl och träffade regelbundet. Flera böcker har han också ägnat gaykulturen sedd ur olika synvinklar. *Retour à Reims* är dock inriktad på klassanalys, med utgångspunkt i klassresenärens och den avvikandes synvinkel, och den homosexuella problematiken behandlas här mycket marginellt. Bokens huvudtes är att det sociala arvet påverkar allt i livet – skola, val av utbildningsvägar, arbete och kultur – och att det formar oss och begränsar våra möjligheter (eller placerar oss i en gräddfil, för den delen). Inte minst ger han läsaren en god inblick i Frankrikes hierarkiska utbildningssystem och de obönhörliga konsekvenser detta får på olika plan.

Eribon lämnade hemstaden Reims och flyttade till Paris i 20-årsåldern och bröt samtidigt med sin familj och den miljö som han vuxit upp i. Den *retour* (”återkomst”) till Reims (en stad belägen ungefär 15 mil från Paris) som återfinns i bokens titel syftar inte på någon permanent sådan utan på besök hos modern i hemstaden och samtal med henne efter att fadern dött och begravts. Det är fråga om ett återknytande av kontakten med sin ursprungsmiljö och ett tillbakablickande där det sociologiska förhållningssättet är ständigt närvarande. Eribon frågar sig själv inledningsvis varför han, som har skrivit så mycket om sexuell underkastelse och skam, inte tidigare har skrivit om den sociala skammen, skammen över sin ursprungsmiljö, som han så starkt har känt under sitt liv. Svaret är, skriver han, att det har varit lättare för honom som person

att skriva om den sexuella skammen än om den sociala. Men, erkänner han, "flykten" till Paris gjorde han inte bara på grund av sin homosexualitet (som lättare kunde bejakas och accepteras i en större stad) utan också av sociala skäl, för att kunna bryta med en omgivning och en kultur som i grunden var honom främmande. I likhet med många klassresenärer har Eribon en ambivalent inställning till den arbetarklass han föddes in i; han känner solidaritet med sitt ursprung, men också främlingskap inför familjens och omgivningens livsföring och värderingar och vill till varje pris ta avstånd från dem. Han har också dåligt samvete när han uttalar sig negativt om den klass han kommer ifrån och känner sig obekvämt när människor i hans nya sociala sammanhang i Paris gör föraktfulla uttalanden om de "lägre" klasserna, deras sätt att leva och vara. Eribon konstaterar således att han har haft lättare att acceptera sig själv som homosexuell än som arbetarbarn, vilket är en förklaring till att det är först i och med denna bok som han "gör upp" med sitt sociala ursprung. Författaren ger även en sammanfattning av efterkrigstidens demografiska situation i Frankrike och den bostadspolitik som var förhärskande decennierna efter kriget (delvis framkallad av de snabbt ökande födelsetalen), med sina vittgående klassrelaterade konsekvenser. Han framhåller här att den vänsterpolitik som stöddes av arbetarklassen under hans barn- och ungdom var förankrad i vardagens frågor och problem, arbetarnas hårda livsvillkor, och inte i ett systemskifte – man stod bakom dem som var för arbetarna, tillbakavisade dem som var emot; ett förhållande av vital betydelse.

Eribon hade en mycket dålig relation till sin far, han försonades aldrig med honom och gick inte heller på hans begravning. I bokens slutsammanfattning intar författaren dock en försonlig attityd; han ångrar att han aldrig återsåg sin far och att han inte försökte förstå honom eller någonsin försökte tala med honom på allvar, vilket, skriver han, i grund och botten innebär att han själv lät den sociala miljön vinna över honom som den hade vunnit över hans far. Fadern var verbalt våldsam och en typisk representant för den machokultur som rådde i denna provinsiella arbetarklassmiljö på 50- och 60-talen (och som även i dag är vanlig, vilket Édouard Louis uppväxtskildring visar). Faderns inskränkthet och fördomar, inte minst hans homofobi, omöjliggjorde relationen mellan

far och son. I denna arbetarklass fanns också ett förakt för skola och utbildning och det gällde att börja arbeta och försörja sig så tidigt som möjligt – även om Eribons föräldrar faktiskt bekostade hans gymnasieutbildning och några års högre studier (inte minst till priset av uppoffringar från mamman). Båda föräldrarna, liksom syskonen, blev märkta av krävande och hårda fysiska arbetsförhållanden och författaren visar hur samhällets villkor, skolsystemet och arbetarklassens val och uppfattningar hänger ihop och hur individerna ingår i ett större sammanhang där mycket är givet på förhand (t.ex. på grund av prekära ekonomiska förhållanden och brist på kunskaper om hur systemet i realiteten fungerar). Avsaknad av såväl ekonomiskt som kulturellt kapital är förödande och får långtgående konsekvenser, både för individer och för arbetarklassen som helhet, liksom för andra marginaliserade grupper i samhället.

Ett avsnitt i boken ägnas speciellt åt modern, hennes fattiga, splittrade och skamfyllda uppväxt som oäkta barn och hennes ouppfyllda drömmar. Hon är ett talande exempel på den sociala orörligheten inom den franska arbetarklassen, ännu mer markant i hennes generation än i dag, och illustrerar omöjligheten att realisera sina – i realiteten modesta – drömmar om att bli lågstadielärare. "*Bonne à tout faire* elle était, *bonne à tout faire* elle resterait" ("Hon var och förblev hembiträde"). Som hembiträde förväntades hon också ställa upp sexuellt för männen i de berörda familjerna och mamman påpekar själv att kvinnorna var helt rättslösa på den tiden, helt i männens händer. Eribon tar i sammanhanget också upp de strukturer som fanns representerade i denna sociala miljö, med olika typer av parbildningar och uppbrutna familjer, och understryker att begreppen "normalitet" och "icke-normalitet" är relativa och kontextuellt betingade, men med en stigmatiserande potential.

Författaren analyserar sig själv och ställer sig den kritiska frågan varför han inte vågade stå för sitt ursprung, varför hans senare borgerliga eller småborgerliga umgänge gav honom anledning att förneka sin familj, skämmas för den och beklaga att han hade fötts in i den miljön – detta samtidigt som han intellektuellt och politiskt öppet stod upp för att bekämpa sociala hierarkier och klassamhället. Skiljelinjen mellan försvaret av det "abstrakta"

proletariatet och tillbakavisandet av de ”verkliga” arbetarna är tydlig, och Eribon skriver att hans intresse för Marx och Sartre och deras teorier var ett sätt för honom att avlägsna sig från föräldrarnas värld. Han mädde dåligt, framhåller han vid flera tillfällen, av ”splittringen” mellan sin integrering i den borgerliga världen och den ursprungliga tillhörigheten och han tror att ställningstagandet för ”folket” i hans fall hade varit mindre uppsplitande och dramatiskt om han inte själv hade kommit från arbetarklassen. Pendlandet mellan förakt för sitt ursprung och dåligt samvete för detta förakt följer och förföljer författaren.

I sin klassanalys hävdar Eribon att ett arbetarbarn upplever sin klasstillhörighet inpå bara skinnet och han frågar sig hur det är möjligt att inte veta vad man är när man ser hur de andra är och i hur hög grad de skiljer sig från vad man själv är. Å andra sidan, skriver han, är det frånvaron av klassmedvetande som utmärker borgarbarn – de dominerande samhällsskikten är inte medvetna om att de tillhör en speciell värld, på samma sätt som vita och heterosexuella inte är medvetna om sina specifika tillhörigheter. Författaren ger flera exempel från de olika miljöerna och han känner fortfarande stark avsmak för de maktförhållanden och de hierarkiska relationer som var rådande under hans uppväxt och som innebar förödmjukelser och skam för honom och familjen. Eribon är den enda klassresenären i sin familj, och även om man i detta sociala skikt i dag är långt ifrån den ekonomiska och sociala misär som präglade 50- och 60-talen så har nästan alla samma position i den sociala hierarkin som tidigare. Klasstrukturerna har inte förändrats.

Eribon diskuterar i sin bok de rörelser i samhället som har fått delar av arbetarklassen – vilka tidigare röstade på kommunisterna – att rösta på extremhögern, Nationella Fronten (något vanligare bland yngre än bland äldre, förefaller det). Förklaringen är, skriver han, den grundmurade rasism som har varit, och fortfarande i viss utsträckning är, dominerande inom arbetarklassen. Den riktade sig från 60-talet framåt primärt mot nordafrikanska gästarbetare och hade sina rötter i det uppsplitande Algerietkriget. Konkret utvecklades denna rasism i de bostadsområden där tidigare bara den ”vita” arbetarklassen hade bott, men som nu fylldes av invandrare med en annan, ”avvikande” kultur som fick de ursprungliga invånarna

att känna sig berövade sin trygghet och sin värdegemenskap, sitt "territorium". Man övergick från en arbetar- och vänsteridentitet till en identitet som fransman. Att behöva dela de få rättigheter man hade med sådana som inte hade gjort sig "förtjänta" av dem var för många en helt oacceptabel tanke. Den tydliga rasismen och det uttalade föraktet för och avogheten mot gästarbetare var väldigt djupt förankrad hos Eribons mor, som hyste dessa åsikter med utgångspunkt i sina vardagserfarenheter. För henne, liksom för många i denna miljö, var det dagliga livets villkor viktigare än retorik och ideologi. Man kan alltså tala om en förskjutning från klassmedvetande (med avståndstagande från de högre samhällsskikten) till rasmedvetande (med avståndstagande från, i första hand, nordafrikanska invandrare) inom stora delar av den franska arbetarklassen, vilket förklarar Nationella Frontens framgångar inom detta sociala skikt. Eribon för teoretiska resonemang i denna fråga och understryker, i egenskap av vänsterintellektuell, nödvändigheten för vänstern att rannsaka sig själv, att komma till rätta med sina tillkortakommanden och att erbjuda nya perspektiv och möjligheter för att på det sättet återigen kunna dra till sig arbetarklassens väljare.

Det franska skolsystemet och den franska högre utbildningen ägnas stort utrymme i boken. Författaren kan inte nog poängtera i hur hög grad utbildning (vid "rätt" skolor och "rätt" institutioner) är en nyckelfaktor för att lyckas yrkesmässigt och socialt i Frankrike, och hur handikappad arbetarklassen av olika skäl är i detta avseende, med den sociala orörlighet som kännetecknar denna. Inom arbetarklassen, skriver Eribon, slutar barnen skolan så snart det är möjligt och de uppmuntras varken av familj eller av lärare att fortsätta sina studier. Författaren var – knappast oväntat – en duktig om än oppositionell skolelev och fortsatte på universitetet, först med hjälp av föräldrarna och sedan med ett stipendium. Han gjorde dock inte en traditionell akademisk karriär via någon av de prestigefyllda elithögskolorna – i hans miljö kände man inte till att elithögskolor existerade, än mindre visste man något om deras otroligt höga status och deras roll som språngbräda i yrkeslivet.

I Eribons uppväxtmiljö fanns en föraktfull attityd till utbildning och "finkultur", det var sport som män skulle intressera sig för och utöva. Författaren diskuterar den klassiska motsättningen

mellan ”esteter” och ”atleter” (de senare representerade det virila), liksom det faktum att det gällde att respektera denna skiljelinje (med risk för att annars bli hånad och förföljd). Eribon tillhörde i början den senare gruppen, detta för att passa in och bli accepterad, men valde sedan den förra eftersom det var där han kände sig hemma. Han understryker att det tog lång tid för honom att växa in i skolkulturen; det var i hans fall verkligen fråga om att erövra en ny kultur, ett nytt språk. Men anammandet av skolmiljön hade också ett pris, den skapade hos honom ett slags exilkänsla eftersom den var oförenlig med familjens värderingar och den avlägsnade honom efter hand från den miljö han hade fötts in i och fortfarande var en del av. Han skriver att han under några år var två personer, hade två roller och två identiteter, och denna tudelning blev mer och mer påtaglig och gav upphov till en ohanterlig spänning hos honom. På gymnasienivå kom han i högre grad i direktkontakt med barn från borgerlig miljö, vilket fick honom att känna sig som ett slags inkräktare, någon som inte var på rätt plats; de andra elevernas sätt att tala, deras kläder, deras kulturella kapital, allt påminde honom om att han kom någon annanstans ifrån. Han anser att den mest försåtliga ”vattendelaren” var musiklektionerna, då musikmaken och musikkunskaperna på intet sätt var desamma i arbetarmiljöer som i de borgerliga samhällsskikten – och lärarens musiksmak och musikurval sammanföll inte med arbetarklassens! Men, avslutar Eribon, han hade två val, att motstå skolkulturen eller att foga sig i den; det första valet var att gå förlorad, det andra var att bli räddad. Som nordbo kan man konstatera att skillnaderna mellan olika socialgrupper, åtminstone efter andra världskriget, nog inte har varit lika påtagliga och avgörande i Norden som i Frankrike, att det nordiska utbildningssystemet har varit mindre exkluderande än det franska och att det bättre kunnat fånga upp – och ge utrymme åt – studieintresserade elever.

Författaren tar även som exempel upp hur man i hans sociala miljö, och även han själv, på grund av ”okunskap” gjorde ämnes- och linjeval i skolan som var mindre prestigefyllda och mindre gångbara, till exempel att som främmande språk välja spanska i stället för – som borgarbarnen – tyska. Redan genom detta val, som egentligen inte var ett val i ordets egentliga bemärkelse, skriver Eribon, skedde en selektering inför fortsatta studier och

intellektuella yrkesmöjligheter. Att fler barn ur arbetarklassen fick möjlighet att studera på gymnasienivå betydde således inte att de hade samma studieförutsättningar som de både kulturellt och ekonomiskt bättre bemedlade, eftersom de inte var medvetna om konsekvenserna av sina val. Eribon påpekar också att han började läsa filosofi vid universitetet i Reims utan att förstå att det var en andra klassens lösning för den som på allvar ville ägna sig åt filosofi, han kände sig till och med överlägsen dem som gick i så kallade förberedande klasser för att kunna klara de stenhårda inträdesproven till de parisiska elithögskolorna! Efter hand blev han dock besviken på de dåliga lärarna han hade på universitetet i landsortsstaden Reims – inte bara dåliga utan också konservativa och fördomsfulla – och han upptäckte med tiden att lärarna vid de prestigefyllda institutionerna i Paris ofta var briljanta och outsinliga inspirationskällor för sina studenter. Författaren understryker att utbildningar som tidigare enbart var förunnade de välbeställda förlorar den status och det värde de tidigare hade när de missgynnade samhällslagren får tillgång till dem. Gapet mellan *les dominants* och *les dominés* förblir intakt, det reproduceras genom att förflytta sig, skriver han, och hänvisar till begreppet "translation de la structure" som myntades av Bourdieu. För övrigt, hävdar Eribon, har examina även ett begränsat värde om man inte besitter ett socialt kapital – stöd från familjen, rätt förbindelser, tillgång till nätverk – vilket gäller för de flesta från arbetarklassen.

Som ovan nämnts, upptar inte Eribons homosexualitet någon större plats i denna bok där klassanalysen står i förgrunden. I några avsnitt berörs dock detta utanförskap och det framgår hur djupt alla förolämpningar Eribon utsattes för under uppväxten har märkt honom, hur omgivningens homofoba inställning genomsyrade allt. Eribon säger sig ha blivit en produkt av dessa förolämpningar, en skammens son. Han konstaterar att det inte fanns någon plats för homosexualitet, vare sig i samhället eller inom de vänsterideologier han tidigt omfattade; han var hänvisad till ett tudelat liv, till hälften trotskist, till hälften gay, två olika och oförenliga identiteter. Att ständigt behöva dölja sina böjelser, känna rädsla och vara socialt stigmatiserad har format författarens liv och sätt att se på världen. Han analyserar även den subkultur som gaykulturen är, beskriver hur den fungerar i praktiken (hur

kontakter knyts, mötesplatser, olika former av våld, etc.) och hur det är nödvändigt för dem som lever utanför den sexuella samhällsnormen att pendla mellan den "anormala" och den "normala" världen. Att vara både homosexuell och arbetarbarn har inneburit en dubbel "social dom" från det omgivande samhället, skriver han, och den har djupt präglat hela hans liv. Som en ledande princip i sitt liv, i sitt arbete med sig själv, anammade författaren emellertid den fras som återfinns i Jean-Paul Sartres bok om Jean Genet: "Det viktiga är inte vad man gör oss till, utan vad vi själva gör av det man har gjort oss till" (Sartre har för övrigt utövat ett mycket stort inflytande på Eribon).

Eribon lämnade, som ovan nämnts, sin trångsynta uppväxtmiljö i Reims och flyttade till Paris där hans liv blev ett annat och där han trots sin långt ifrån "idealiska" bakgrund skapade sig en plattform och blev en respekterad och uppmärksammad intellektuell. Men, hävdar han, att genomgå en förvandling av sig själv innebär alltid också en integrering av spåren från ursprunget. Man blir aldrig fri från det förflutna eftersom det är den värld man har socialiserats in i och som därför förblir närvarande i våra liv, det är den som har skapat oss även om vi senare i livet återskapar oss själva. Han understryker dock att denna "determinism" inte innebär att ingenting kan förändras, bara att ingen "absolut" förvandling eller frigörelse existerar, att det förflutna och nuet hänger ihop.

I bokens epilog tar Eribon upp flera frågor, bland annat marxismens dominans inom den franska vänstern på 60- och 70-talen och de nackdelar det medförde i och med att denna rörelse i stor utsträckning underlät att problematisera andra frågor än klassförtryck. Han framhåller också omöjligheten att återvända till sin ursprungsmiljö, att sudda ut de gränser som dragits sedan lång tid tillbaka; däremot får man söka en försoning med sig själv och den värld man har lämnat. Återkomsten till Reims – i form av besök hos mamman och en "minnesresa" bakåt i tiden – och tidens gång har givit författaren ny distans till tillvaron, större självinsikt och en mer försonande inställning till sin familj och dess livsvillkor. *Tillbaka till Reims* är en mycket läsvärd och lärorik bok, som ger anledning till eftertanke och upphov till nya perspektiv.

Litteratur

- Eribon, Didier (2018): *Retour à Reims*, urspr. utgiven 2009. Paris: Flammarion
- Eribon, Didier (2018): *Tillbaka till Reims*, övers. Johan Wollin. Stockholm: Verbal
- Louis, Édouard (2015): *Göra sig kvitt Eddy Bellegueule*, övers. Marianne Tufvesson. Stockholm: Wahlström & Widstrand
- Louis, Édouard (2017): *Väldets historia*, övers. Marianne Tufvesson. Stockholm: Wahlström & Widstrand
- Sartre, Jean-Paul (1952): *Saint Genet, comédien et martyr*, Paris: Gallimard

■ Klimat och väder i världens historia

Marcus Rosenlund: *Väder som förändrade världen*.
Schildts och Söderströms, Helsingfors 2018

”Själv blev jag, i morfars fotspår, en passionerad amatörmeteorolog” skriver vetenskapsredaktören Marcus Rosenlund i förordet till boken *Väder som förändrade världen*. Det är således amatörmeteorologen Rosenlund som utgjort startskottet för bokdebuten. Målet med boken, som jag tolkat det, har varit att skriva en översiktshistoria om klimatets – inte vädrets, titeln till trots – inverkan och roll i människans långa historia, en genre som i den anglosaxiska världen de senaste åren gett upphov till en rad lättlästa och storsäljande verk. Men för att skriva en bok av det här slaget krävs det mycket av skribenten. Att sammanfatta de egna tankarna om ”hur allt hänger ihop” i ett vackert och glasklart flöde är en utmaning. Rosenlund gör ett tappert försök. I boken behandlas därmed allt från neandertalarna, holocenen (den geologiska epoken) och stormfloder i Europa till Romarriket, Khubilai khan och vikingarnas besittning av Grönland. För att inte glömma vulkanvintrar, den Lilla Istiden och potatisen. Tematiken är alltså bred och det historiska perspektivet långt och mångfacetterat.

Rosenlund har skrivit med brinnande penna, men språket blir ibland lite för pratigt. Som en stor vän av hans radioprogram ”Kvanthopp” fick jag under läsningen känslan att jag läste ett av Rosenlunds radiomanuskript. Speciellt när det kommer till alla

”nja” och ”näja”, de retoriska frågorna och utropstecknen, ekar texten av hans berättande radioröst. Det som fungerar på radio håller emellertid inte alltid i text. Pratigheten tjänar enligt mig inte riktigt något syfte och tillför inget av värde. En rensning i språkdräkten hade gett ett redigare intryck utan att för den skull ha påverkat innehållet.

Rosenlund har många berättelser som han använder sig av för att lägga ihop sitt pussel, och han skapar en berättelse som görs genom en tidsresa. Läsaren förs genast in i resan, men i början är det oklart vart resan är på väg och vad jag skall lära mig under den. Efter att jag tagit mig genom boken upplever jag att målet var att koppla ihop klimatet och världens historiska utveckling. Titeln till trots handlar boken nämligen mera om klimat (klimatologi) än väder (meteorologi) och extrema väderfenomen. Om det är ett medvetet val att bokens titel är väder som förändrade världen – och inte klimat – är oklart. På den tilltalande pärmen syns ett i stormen sjunkande skepp och i boken återkommer några sjöslag, men de är bara mellanetapper i en längre klimathistorisk berättelse. Jag lyfter fram det här med väder och klimat därför att det inte är ovanligt att vetenskapsredaktörer och journalister – även klimatforskare för den delen – blandar ihop begreppen i narrativet. Det har till och med forskats i den felaktiga begreppsanvändningen eftersom journalister gärna tar sig an klimatförändringen och klimatets roll i historien. Problemet är att det som journalisterna skriver är det som vanliga medborgare i första hand läser om klimatet, och om ämnet behandlas luddigt och felaktigt blir även läsningen sådan. Det här påverkar sedan många människors förståelse av den pågående klimatförändringen (klimatförändringen diskuterar Rosenlund kort i epilogen). De här tankarna bär jag konstant med mig när jag läser boken. Det kanske är en yrkesskada, men eftersom resans mål är svårt att greppa fick jag intrycket att begreppen väder och klimat använts som inkörsportar för att skriva ”en kort historik om nästan allt” snarare än ett verk om hur vädret förändrade världen. Sett från det här perspektivet blir läsningen helt annorlunda. Det känns då mera rätt. Men jag vet inte hur jag skulle klassificera boken, är det populärvetenskap eller populärhistoria?

Klimatöversikter av världens historiska utveckling blir ofta de stora dragens historia eftersom klimatets inverkan är indirekt och sker långsamt i såväl tid som rum. Det samma gäller klimatets inverkan i mänsklig historia. Klimatets och människans historia skrivs därför ofta separat, varmed historikerna sällan kan anklagas för att vara klimatdeterministiska. Följaktligen har det blivit de extrema väderfenomens inverkan som återkommer i historiska narrativ, händelser där vädrets inverkan är direkt och mätbar (materiella skador m.m.). Rosenlund är här definitivt modigare. Med klimatet i högsta hugg kör han i hög hastighet rakt genom de historiska kurvorna. Ibland kanske lite för snabbt. Det blir en hel del generaliseringar som kunde ha mera kött på benen. Rosenlund menar bland annat att den europeiska världserövringen under 1600-talet har en direkt koppling till alla de krig som klimatet "[...] bidragit till att utlösa och uppehålla." (s. 217). I ett senare kapitel, där potatisen och det 30-åriga kriget står i fokus, konstateras också att jordbruket på grund av den Lilla Istiden hade varit i kris även utan krigen. Dylika kontrafaktiska påståenden finns här och där. En annan diskussion gäller Romarrikets undergång, vilken kanske hade undvikits om romarna bara förstått att erövra Britannien. I narrativet är dessa exempel kanske först och främst inkluderade för att vara underhållande. Det är tankelekar skapade för ett kontrafaktiskt verk, men i det här fallet används de alternativa perspektiven också i ett argumenterande syfte för att visa hur klimatet styr historisk utveckling. Det är som att beskriva hur vackert fasaden på ett hus är genom att gå in genom bakdörren. Det säger sig självt att det blir klimatdeterministiskt och det blir kanske lite för mycket av det roliga. Oberoende hur blött och kallt det var är det övermodigt att påstå att det historiska händelseförloppet – som en följd av klimatet – skulle ha varit oförändrat även utan krig.

Generellt sett tycker jag mig se hur Rosenlund tänker, jag känner hans entusiasm och eftersom jag känner till flera av hans exempel ser jag åt vilket håll han vill gå, men det känns som att boken blivit lite väl hastigt sammanställd. Den hade kunnat mogna till sig genom en redaktionell genomgång.

Stefan Norrgård

■ Får filosofer vara roliga?

Jarno Hietalahti: *Huumorin ja naurun filosofia*. Gaudeamus, Helsingfors 2018

När Donald Trump vinner presidentvalet börjar en nära vän följa med amerikanska "late night comedy"-shower. Hon har aldrig varit så insatt i amerikansk politik som hon är nu. Först ser jag något smått komiskt i hennes reaktion, men medan jag läser samhällsfilosofen Jarno Hietalahtis nyutkomna bok *Huumorin ja naurun filosofia* (Humorns och skrattets filosofi), börjar den framstå som den enda vettiga. När det känns som om man borde gråta, är det antagligen bättre att skratta. Det är inte för att skrattet nödvändigtvis låter en inta en högre position än den man skratrar åt, såsom överlägsenhetsteorin om humor påstår. Snarare kan humorn och skrattet vara en väg att etablera en överensstämmelse i våra reaktioner, genom att visa på en kontrast mellan det vi tänker oss att borde vara fallet och det som verkligen är det. Vi ser att det finns något i vår tillvaro eller i vårt tänkande som inte passar ihop, en konflikt som vid första anblick verkar olöslig. Med humorns hjälp kan vi både se och skratta åt den här motsättningen, samt inbjuda andra att göra likadant.

Skrattet kan här ses som ett sätt att lätta på den känslomässiga spänning som byggs upp då det vi tänker och det vi erfår inte går att foga samman. Det här låter till exempel den mer psykologiskt inriktade lättnadsteorin, inspirerad av bland andra Sigmund Freud, påskina. Men det kan också ses som en möjlighet till att skratta åt sig själv och sina egna förväntningar, som den tredje av de tre humorteorier Hietalahti diskuterar, inkompatibilitets- eller inkongruensteorin, hävdar. Filosofer som för fram den här sidan av humorn fokuserar ofta på de paradoxer och förväntningar som finns inbyggda i vår språklighet. Vi tänker oss nämligen lätt, speciellt då vi börjar filosofera, att ord har klara betydelser, och att dessa betydelser i någon enkel mening kopplar till vår verklighet. Humorn uppmärksammar här mångtydigheten i vår språkanvändning och i våra liv. Den leker med de skiftande sammanhang inom vilka vi kan använda ett och samma ord, eller samma mening,

med olika betydelser, och den frivilliga och ofrivilliga komik som uppstår när vi stöter på en bekant betydelse av ett ord i ett oväntat sammanhang.

Under läsningen återkommer jag ofta i tanken till den upplösande roll humorn och skrattet kan ha i mänskliga konflikter och oenigheter, speciellt då dessa är kopplade till olika känslor. En stark upplevelse stör nämligen lätt vår känsla av verklighet. Ilskans och förtvivilans form är så att säga ”Det får inte vara så här (illa)!” (tillsammans med insikten, ”Men det är det”). Glädjens och upprymdhetens form är snarare, ”Jag kunde aldrig drömma om att det kunde vara så här (bra)!” (”Men så underbart att det är det!”). Det är oerhört mänskligt att i denna störda verklighetsuppfattning försöka återupprätta en balans mellan det yttre och det inre genom att få min omvärld att överensstämma med min känslvärld. Dessa försök sätter dock igång mycket olika rörelser i mina relationer till andra.

Medan glädjen för mig ut mot andra människor, i önskan att omfamna alla med mitt leende, så fungerar förtvivilan och ilskan ofta isolerande. Jag drar mig in i mig själv, och blir lätt insnärjd i destruktiva tankar. När jag riktar mig utåt tar mina ord formen av anklagelser och självrättfärdigande kritik. Jag börjar demonisera, ”Att du tänker så där visar bara hur fel du är”, och moralisera, ”Ingen (normal människa) kan väl tänka annat än att det är fel”. Det här gör mig än mer avskärmad från dig, eftersom jag vet hur det ska vara och du inte agerar i enlighet med det. Här kan humorn vara en början till ett närmande, en påminnelse om att vi ändå delar en värld. När jag förmår skämta om vår oenighet, utgår jag från att du också kan se diskrepansen mellan det jag tänker att borde ske och det jag ser, utan att jag behöver gå ut i en direkt kritik av dig. Det gemensamma skrattet blir ett sätt att komma till rätta med vår konflikt. Vi må vara oeniga om hur vi ska se saker, men eniga om att vara oeniga, och att vår oenighet inte bara är en del av livet, utan en del av livet som tål att skrattas åt.

Att reflektera över humor kan, som Hietalahti visar, alltså handla om att inse vad det innebär att leva som människa bland människor. På så vis talar boken för en genuin humanism, en vilja att förstå människans och humorns plats i samhället. Hietalahti vill varken kritisera vissa former av humor eller lyfta fram vissa

skratt som bättre än andra. I stället tar han ett pluralistiskt grepp om såväl olika teorier som enskilda filosofers tankar om humorn och skrattet. Alla dessa ses som värdefulla för de delperspektiv de erbjuder, även om ingen i sig ger en perfekt beskrivning av vad det roliga består i. De filosofiska diskussionerna varvas med korta intervjuer med finländska komiker som berättar om vad de ser som det centrala i att vara roliga.

Idén är god men genomförandet är tyvärr inte speciellt roligt. Hietalahti bemöter visserligen den här kritiken med att säga att en filosofisk bok om humor inte måste få en att skratta. När filosofen Ludwig Wittgenstein skriver att det vore möjligt att skriva en bok om filosofi som enbart skulle bestå av skämt så handlar det inte heller om att man ska skratta åt en samling roliga historier. (Snarare tänker sig Wittgenstein att en sådan bok just kunde uppmärksamma det humoristiska i att bli varse sina egna felaktiga föreställningar om språkets funktion.) Jag undrar ändå om inte filosofin, speciellt då den riktas till en större publik, också borde få vara rolig, i den mening att den skulle engagera sin läsare i en glädjefylld upptäcktsresa som i sig uppmuntrar till att filosofera och inte bara att läsa om filosofer.

Här hade jag önskat ett tydligare fokus och en bättre balans mellan dels det historiska och det tematiska och dels det akademiska och det populära tilltalet. Nu inleds boken med en mängd avgränsningar som är svåra att uppfatta för en icke-filosof, och också för en oinsatt yrkesfilosof, och fortsätter med rätt livlösa presentationer av olika teorier och filosofer som i syfte att hållas allmänna får en läroboksmässig ton. Viljan att ge en bred inblick i allt som humorns filosofi kan tänkas vara bäddar för ytlighet och upprepningar, och kopplingen till de finländska komikerna blir oklar. Knappa 200 sidor in i boken blänker det till i en diskussion om Monty Pythons *Life of Brian*, och man får en skymt av vad boken kunde ha varit med ett kraftigare redaktionellt arbete. Det kunde ha tydliggjort varför det är värt att ta filosofer som diskuterar humor på allvar.

Camilla Kronqvist

■ Rebellen Rafael Karsten

Raili och René Gothóni: *Rafael Karsten bland indianfolk i Sydamerika*. Skrifter utgivna av Svenska folkskolans vänner vol. 218, Vasa 2018

Rafael Karsten, som var elev till Edvard Westermarck, anammade grundläggande synsätt från sin lärare, men strävade också efter en självständig roll. Den ambivalens som präglade deras relation ger stoff för en fråga om vem Rafael Karsten var och vad hans bidrag var till den framväxande socialantropologiska forskningen. Det material Raili och René Gothóni arbetat med består av den rikliga produktionen av vetenskapliga verk, populärvetenskapliga böcker och tidningsartiklar som Karsten utgav. Och såsom ett verk av denna art förutsätter ger personliga brev en inblick i Karstens personlighet. Av brevmaterialet får jag det intrycket att det också kunde ha utnyttjats mera.

Edvard Westermarck introducerade sina elever Rafael Karsten och Gunnar Landtman för forskningen vid Brittiska museet i London. Båda kamraterna arbetade där med sina doktorsavhandlingar åren 1903 och 1904 om två närliggande ämnen, nämligen ursprunget till dyrkan (worship) och ursprunget till ett prästerskap. Med andra ord ett universellt tema som skulle utredas genom jämförelser och data från hela världen.

När de båda eleverna anlände till London hade Westermarck redan utfört fältarbete i Marocko och naturligt var att också eleverna skulle utföra fältarbete i någon främmande kultur. Samma år som Westermarck påbörjade sitt forskningsarbete i Marocko, nämligen år 1898 reste en stor expedition under A.C. Haddons ledning från Cambridge till Torressundöarna för att där undersöka de primitiva folk som bebodde öarna. Haddon formulerade målsättningen med denna forskning som en rekonstruktion av kulturer som höll på att försvinna under trycket från den västerländska kulturen. Därvid ville man även samla redskap och andra föremål som dessa kulturer skapat. Museerna skulle tillgodose kunskapen om kulturer som försvunnit eller var hotade av utplåning. Karsten ville i enlighet med sin dröm från ungdomens indianböcker

bedriva fältarbete bland Sydamerikas urbefolkning. Kamraterna valde nu olika fält ty Landtman lockades av Haddons önskemål om forskning i Melanesien.

Författarna har funnit tre temata i Karstens liv och forskning. Frågan om religionens plats i människors liv följde Karsten från en sträng religiös hemfostran till ett forskningstema som gällde också primitiva samhällen. Via fältarbetet kunde han förena behovet av äventyr och fältarbete. Det tredje temat hörde ihop med Karstens plats i vetenskapssamfundet. Från att ha erfarit vetenskaplig framgång fick han senare i livet uppleva utanförskap, ensamhet och bitterhet.

Beskrivningen av Karstens fältarbete ger en inblick i hur äventyret blev ett mycket krävande, ja livsfarligt och utmattande arbete. Det ger, tycker jag, en inblick i vad ett sådant arbete har för följdverkningar. Efter kampen om överlevnad vill forskaren få monopol på sitt fält och det folk han forskat i. Av inalles sex resor, var de två första resorna mellan åren 1911 och 1913 samt 1916 och 1919 speciellt krävande. De krigiska shuarindianerna i östra Equadors urskogar gav honom ny information. Före sin första fältresa fick Karsten råd av de som tidigare arbetat på fältet i Sydamerika, nämligen av tysken Karl von den Steinen och svensken Erland Nordenskiöld.

Efter den andra resan var Karsten redo att publicera sina forskningsresultat. Han kom då att kritisera sin lärare Westermarck gällande kroppsmålningarnas och tatueringarnas art i Marocko kontra Sydamerika. Enligt Karsten användes tatueringarna till att skydda dess bärare från onda andar. I Marocko hade Westermarck sett dessa som medel att attrahera det motsatta könet. Karstens kritik framförde han i Vetenskapssamfundet serie. Det är i dagens läge svårt att se att detta kunde vara en viktig motsättning, men Westermarck anförde Karstens kritik som orsaken till att han inte ställde upp som sakkunnig när hans professur i Helsingfors skulle tillsättas. Westermarck återkom till denna motsättning när han av det brittiska förlaget fick i uppgift att skriva förord till Karstens huvudarbete om Sydamerikas urbefolkning (arbetet utkom år 1926). I förordet försökte Westermarck visserligen diskutera frågan men nu erfor Karsten att klyftan mellan dem inte kunde överbryggas.

Trots allt var ju Karsten en ”westermarckian” i sin syn på religion och på den komparativa metoden. Religionen såg de båda grundad i människans relation till naturen i motsats till Emile Durkheim som såg religionen som framsprungen ur människans relation till medmänniskan. Kulturer skulle jämföras inom geografiskt begränsade områden, inte över hela världen, ansåg nu både Karsten och Westermarck.

När Karsten och Landtman publicerade sina huvudarbeten skedde det i sista minuten, ty under slutet av 1920-talet blåste nya vindar inom fältforskningen. Ett nytt tänkesätt, ett nytt paradigm såg dagens ljus. Westermarcks elev Bronislaw Malinowski var förnyaren framom andra. Karsten och Landtman var bara fem respektive sex år äldre än Malinowski. Något överraskande höll Karsten och Landtman fast vid den komparativa metoden och den bakomliggande teorin om kulturernas evolution. Som professorer vid Helsingfors universitet kunde de försvara denna syn mot nymodigheter. Som Sofia Häggman (2016) visat förstörde de Hilma Ganqvists möjligheter att disputera och erhålla docentur vid Helsingfors universitet. Hon hade anammat nya idéer. Genom en intensivundersökning i en by i Palestina hade hon frångått kravet på jämförelser.

När författarna skriver om Karstens väg till utanförskap betonar de mycket starkt hans oförmåga att ta emot kritik, hans envishet och hans behov att förneka andra forskares insatser. Jag tycker att man lättare kunde placera honom som forskare om man såg mer neutralt på paradigmskiftet, som ju berörde många och förde tidigare pionjärer till känslor av orättvisa och utanförskap. Jag tänker här på Haddon, Westermarck, Landtman och C.G. Seligman. Som person väckte Malinowski motstridiga känslor och hans arrogans irriterade. Det var lättare att angripa personen än att möta det nya sättet att tänka och det nya sättet att utföra fältarbete. Karsten är förstås ett utmärkt exempel på en förnekare.

Författarna har arbetat med ett stort och krävande material. Boken är dock ganska ojämn och innehåller både upprepningar och ibland oöverlagda påståenden såsom när de säger att Karsten var pionjär då han intervjuade kvinnor, men Westermarck själv gjorde intervjuer bland kvinnor inom berberstammarna. Även

annars skulle en kännedom om Westermarcks liv och gärning varit på sin plats.

Författarna ger en inblick i de politiska omständigheterna som efter de båda världskriegen förändrade forskningens villkor. Det gällde länder som innehåft kolonier. Malinowskis elever förde vidare den brittiska forskningstraditionen och befäste hans ställning som funktionalismens grundare. Efter andra världskriget hade Finland inte resurser att utveckla eller förnya det westermarckska arvet.

Kirsti Suolinna

■ Darwins kamp med Gud

Nick Spencer: *Darwin och Gud*. Förord och översättning: Stefan Djupsjöbacka. Tomas von Martens, Helsingfors 2018

Den första upplagan av Charles Darwins (1809–1882) *On the origin of species by means of natural selection* utkom den 24 november 1859 och slutsåldes samma dag. Boken väckte ett enormt intresse eftersom den var öppen och begriplig för en allmänt bildad publik. Den är också spekulativ och schematisk på ett sätt som är ovanligt för ett vetenskapligt verk. På svenska utkom den första översättningen av boken år 1870 med namnet *Om arternas uppkomst genom naturligt urval*. I skrivande stund, 159 år efter publiceringen, vet vi att *On the origin of species* var början på en ny syn på arternas uppkomst,

betraktad som en naturlig urvalsprocess. Även om utvecklingsläran fortfarande är långt ifrån heltäckande är dess principer bekräftade av ofantligt många rön.

Genast från början har utvecklingsläran delat troende och de kristna i synnerhet. Det är inte lätt att sammanfoga den vetenskapliga uppfattningen om en ytterst långsam, gradvis utveckling av nya växt- och djurarter – människan inräknad – genom naturligt urval, med tanken om en kärleksfull Gud som skapar och styr allt med sin hand. Medan katolikerna har anpassat sig väl till vetenskapens resultat har vissa samfund – särskilt i Förenta Staterna – slungat sitt anatema mot Darwin och gått fram med sin nygamla ”ung-jord”-kreationism. I vårt land är stödet för sådana tankar lyckligtvis marginellt.

Många framstående biologer bekänner sig i dag som troende kristna. Hur tänkte då Darwin om religionen, och hur ändrades hans gudsbild? Om detta handlar Nick Spencers bok *Gud och Darwin*. Spencer presenterar sig som forskningschef vid den Londonbaserade tankesmedjan Theos. Han hävdar, liksom många Darwin-biografer, att Darwin under sin vetenskapliga verksamhet förlorade den gudstro som lagts för honom sedan barndomen. I populärvetenskapliga framställningar ges olika tolkningar, huruvida Darwin blev en agnostiker eller rent av en ateist, och i det sammanhanget vill många läsa in på honom tankar som han själv kanske inte kände sig vid. Det verkar dock råda enighet om att Darwin inte var religiöst lagd, utan accepterade en hävdvunnen, rationell och dogmatisk gudstro. När denna syn inte längre passade in i hans teori om naturligt urval förlorade han tron i etapper. Sagt på ett annat sätt tappade han tron på sin förutgivna gudsbild, som han trots många försök inte lyckades ersätta med en trovärdigare.

Att förstå hur Darwin tänkte är naturligtvis en efterhandskonstruktion, men i mitt tycke ger Spencer en trovärdig tolkning av utvecklingen av Darwins gudssyn under den process som ledde till teorin om arternas uppkomst samt dess efterdyningar. Författaren har gjort en djupdykning i Darwins liv och tankar bland annat genom att undersöka Darwins opublicerade brev och manuskript och den tysta brevdialogen mellan honom och hans fromt religiösa hustru (och kusin) Emma f. Wedgwood, som alltigenom stödde honom. De tre första av bokens fyra kapitel handlar om Darwins

liv ur ett trosperspektiv. Kapitlen byts vid brytpunkterna. I det första kapitlet behandlas Darwins familjebakgrund och studier fram till hans återkomst från den femåriga forskningsresan med *H.M.S. Beagle* år 1836. Det andra kapitlet behandlar tiden till följande brytpunkt, dottern Annes förtidiga död år 1851, där det tredje kapitlet tar vid. Det sista kapitlet reflekterar slutligen kring eventuella lärdomar som en nutida läsare kan hämta ifrån Darwins kamp med trosfrågorna.

Darwin hade mycket gott i familjen att brås på. Både hans far Robert Darwin och farfar Erasmus Darwin var läkare. Erasmus var dessutom en uttalad fritänkare och naturfilosof. En tongivande anglikansk teolog under Darwins uppväxttid var William Paley, som i sina verk betonade evidensen för en välvillig, övernaturlig Skapare. Enligt Paley var skapelsen harmonisk, och allt skapat hade en uppgift att fylla. Detta stödde indirekt den samhälleliga ordningen i den tidens England, men den gav bara lite rum för personlig religiositet, eller för lidandets och trons mysterium.

Darwin studerade först medicin vid universitetet i det frisinnade Edinburgh, men avbröt studierna på grund av obehag för dissektioner. När fadern föreslog teologiska studier i stället, skrev Darwin in sig vid Christ's College i Cambridge och studerade för botanisten John Stevens Henslow. Efter utexamineringen rekommenderade Henslow sin unge adept för en planerad naturhistorisk forskningsresa till Sydamerika. Under den långa resan runt jordklotet läste Darwin geologen Charles Lyells nyss utkomna bok *Principles of geology*, iakttog naturens diversitet och samlade in flora och fauna. Som vi vet gav uppehållet på Galapagosöarna Darwin många uppslag för teorin om arternas utveckling. Ännu tjugo år efter hemkomsten tvekade han att lägga ut sin nya lära för allmänheten. En orsak till försiktigheten var att nedärvningsmekanismen ännu var dåligt förstådd (Darwin kände inte till Gregor Mendels ärftlighetsförsök), och det var den ännu vid tidpunkten för utgivningen. Det förekom också religiösa betänkligheter.

Under den långa resan med *Beagle* hade Darwin upplevt mycket som föreföll oförenligt med hans optimistiska, välordnade kristendom av Paleys stuk. Geologiska rön talade entydigt för en mycket gammal jord och en långsam, men ställvis häftig, förändring av jordskorpan. Urfolkens märkliga seder och religion

fick Darwin att allvarligt reflektera över Paleys moralargument till stöd för kristendomen. Han såg sig dock fortfarande som ”en slags kristen”, typisk för sin tids England av en viss samhällsklass, men med vissa tvivel.

Från och med år 1837 började Darwins konservativa tro att successivt förvittra. Efter att ha läst Thomas Robert Malthus’ skrift om populationsprincipen (utgiven 1798), enligt vilken tillgången till och kampen om föda begränsar tillväxten av en population, gav han upp tron på Paleys argument om en harmonisk natur där allt är ljus och meningsfullt. Den avgörande stötestenen för Darwins vidkommande var dock lidandets och ondskans problem, teodicén, som aktualiserades av en rad tunga förluster i familjen. Annie, hans favoritdotter, som insjuknat i scharlakansfeber, men aldrig helt återhämtade sig, avled efter en svår döds kamp som tioåring år 1851. Förlusten förkrossade Darwin och – om vi får tro Spencer – bröt ner hans tro på en rättvis och älskande Gud. Trots detta hyste Darwin en viss gudstro – en vag teism – och sysselsatte sig med trosfrågor kanske mer än någonsin tidigare, men höll sina tankar privat för sig och sina närmaste.

Jag ser Spencers bok *Gud och Darwin* som ett välkommet bidrag till den populärvetenskapliga litteraturen om biologins idéhistoria på svenska. Boken är lättläst, välskriven och neutralt hållen. Den är försedd med användbart namnindex, som tyvärr inte är felritt. Noterna innehåller korthuggna hänvisningar till litteraturen. En liten överraskning var för mig att termen *survival of the fittest* (ung. de livsdugligastes överlevnad) inte omnämns i boken. Detta begrepp som föreslagits 1864 av ekonomen Herbert Spencer gillades till en början av Darwin emedan det inte personifierar naturen på samma sätt som *natural selection* kan tyckas göra. Senare ändrade Darwin sin åsikt och höll fast vid *natural selection*. Emellertid hade termen oförmärkt gett näring åt en socialdarwinistisk inriktning om den starkes rätt i samhället, som senare omhuldades av tvivelaktiga ideologier och pseudovetenskap.

Darwins teori om det naturliga urvalet och dess gränser debatteras fortfarande livligt och de obekväma grundproblemen om meningen med liv, lidande och död som Darwin på det personliga planet kämpade med är precis de samma som varje reflekterande människa i dag konfronteras med. I översättarens förord skriver

teologie doktor Stefan Djupsjöbacka att boken egentligen har ganska litet att ge en läsare som söker vägledning i frågan om förhållandet mellan vetenskap och religion. Jag är böjd att instämma. Varje generation, varje individ, måste utgående från sin världsbild finna sin position i frågan. Kanske har mystikern Simone Weil rätt då hon i *Tyngden och nåden* (kap. "Illusioner") säger att "En vetenskap som inte närmar oss till Gud är ingenting värd", och fortsätter med en varning; "men värre är det om vi av den förs närmare honom på ett dåligt sätt, det vill säga en inbillad Gud".

Johan Stén

■ Tigandets mantel runt Lemberg

Lutz C. Kleemann: *Lemberg. Die vergessene Mitte Europas*. Aufbau Verlag, Berlin 2017

När jag läser om Lemberg tänker jag samtidigt på flera andra europeiska städer, lätta att placera på kartan men inte alltid i den mentala geografin. En del har skiftat namn genom historien, andra har fallit i glömska. För Lembergs del gäller både och. Men detta är en stad som också själv har velat glömma. Glömma sitt närmaste förflutna, framför allt de föregående ett hundra åren.

Efter första världskriget övergick Lemberg från att ha varit en österrikisk provinshuvudstad till att införlivas i den återupprättade polska staten. Och efter nästa världskrig fördes den över till den ukrainska sovjetrepubliken, liksom hela det före detta kronlandet

Östgalizien och merparten av Bukovina, de i särklass fattigaste och judetätaste delarna av den forna Donaumonarkin. Av Lemberg blev Lwów, sedan Lviv i nuvarande västra Ukraina.

Denna del av Polen hade rövats av österrikarna i samband med den första delningen år 1772. Polska godsägare, som regerat över en ännu feodal ekonomi, fick maka på sig för ämbetsmän från Wien och reforminsatser som förknippas med kejsar Josef II. Emancipation för den judiska befolkningen ställdes i sikte. Den illa ansatta rutenska (ukrainska) landsbygdsbefolkningen såg ett ljus i tunneln.

Den relativa tolerans och balans mellan etniciteter och religioner som Habsburgarna praktiserade bröt samman under kriget 1914–1918. Tidiga ryska segrar på denna front ledde till ömsesidiga hämndaktioner på både militärer och civila; efter krigsslutet kom det till uppgörelser mellan polacker och ukrainare samt mellan polacker och ryssar, och tjugo- och trettio-talet blev inte heller någon alltigenom fredlig period.

Men liksom Habsburgarnas upplysningsprojekt hade fört ljus till den östliga periferin, med den Teresianska akademien som en intellektuell kraftnod, kunde Lemberg/Lwów även efter 1918 hävda sin status som ett akademiskt och konstnärligt centrum. Matematiker och naturforskare, författare och bildkonstnärer träffades under ändlösa konversationer på stadens många kaféer – sällan bjöds det till bords i hemmen – och en matematikerseans kunde vara i sju-tion timmar utan avbrott.

Den tyske journalisten Lutz C. Klevemann besöker dagens Lemberg fem gånger under ett års tid. Det är, återigen, en brytningstid, då landets östra delar försöker bryta sig ur den självständiga ukrainska stat som tillkommit efter Sovjetunionens upplösning. Många stridsvilliga mot upprorsmännen i Donbass kommer från Lviv med omgivning. Denna stad, som för ett par generationer sedan låg i den blodiga skärningspunkten mellan två tyranniska regimer, tycks numera ha hamnat i bakvatten, reflekterar Klevemann.

Själva staden, dess urbanitet, är märkvärdigt bevarad från de senaste krigsåren. När Röda armén närmade sig i slutskedet gav de tyska ockupanterna frivilligt upp. Här raserades så gott som ingenting (utom judiska bostäder och begravningsplatser), men det mördades desto mer under tyskåren. Nittio procent av förkrigsårens

invånare försvann i malströmmen genom avrättning, svält, deportationer, fördrivningar och flykt. Också i en del "rikstyska" städer (som Neuruppin) hissades vit flagg inför den ryska anstormningen; dessa fick stå som de var och har senare renoveras med betydande pietet. Lemberg tycks däremot ha lämnats åt sitt öde, inte alls turistiskt uppfadad som exempelvis Prag och Kraków.

Författaren går omkring på gator, besöker kaféer och kulturinrättningar, samtalar med samtidsvittnen och forskare, i bästa oral history-stil. Det kommer ut åtskilligt av detta, inte minst de nu levande Lembergbornas tvehägsenhet inför längre berättelser om deras egna erfarenheter. I denna landsända har styrena växlat så ofta att man inte vet vem man bör hålla sig väl med. Inte särskilt hjältemodigt, men djupt mänskligt.

Den första sovjetiska närvaron, i det direkta kölvattnet av Molotov-Ribbentrop-pakten, förde med sig hämnd i form av mordiskt statuerade exempel, särskilt gentemot de polska ledarskikten; tåg gick i skytteltrafik mot orter i Sibirien. Med Operation Barbarossa kom det tyska överväldet som var sju resor värre – inte bara mot värnlösa judar, som föstes undan i ghettot och sedan i ett dödsläger strax utanför staden, utan också mot sovjetiska krigsfångar som svalt, frös eller torterades ihjäl i ett utomhusläger som upprättades i det gamla kejserliga citadellet.

Bara någon vecka efter midsommar 1941, när det tyska anfallet österut inleddes, genomförde ukrainska "hjälpredor" under överinseende av SS-folk och Wehrmacht-soldater en rasande pogrom (4000 slaktade på några få dygn), och litet senare ytterligare en – men när Kleemann frågar nutida historiker och överlevande från denna tid är det locket på, de undviker hans blick. En "tigandets mantel" har lagt sig över staden, konstaterar Kleemann. Hans frågor om dessa händelser betraktas av tolken som "oartiga". Hans bok har, enligt uppgift, inte heller rönt någon större uppmärksamhet i den ukrainska offentligheten.

Kleemann beklagar fackmännens svaga intresse för dessa bortträngda aspekter av 1900-talshistorien. Själv nämner han en passant Timothy Snyders banbrytande arbete *Bloodlands* (2010), men han integrerar inte dennes undersökningar i sin egen framställning. Detta kan ses som en brist. Å andra sidan reflekterar författaren mångenständes över sin egen roll som iakttagare av det

förflutna; däri ligger en av bokens många förtjänster. Han googlar och finner ett foto på en ung kvinna och hennes moder, båda judinnor, på kanten till en rännsten i staden, nedslagna av en mobb. I den unga kvinnans ansikte ser han förakt snarare än fasa gentemot de omkringstående civilklädda. Nästa bild visar flickan berövad sina kläder, modern försöker hjälpa henne på med dem. Kleve-mann: ”Med vilken rätt betraktar jag denna nakna, misshandlade kvinna? Är det verkligen ett forskningsintresse eller rör det sig om en våldspornografisk fascination? Utlöst av ett medvetande om vad människor kan göra andra människor eller av insikten om att de båda kvinnorna inte överlevde kriget, ja kanske inte ens den dag då fotografiet togs?” (s. 207)

Samtidigt är den förnedrade unga kvinnan inget offer, säger Kleve-mann. Hon slår inte ned blicken, hon blickar rätt in i kameran. Hon är ståndaktig och bevarar sin värdighet. Och ändå är det tveksamt om man får lov att utnyttja den värdighet hon förmår uppvisa i sin ödesstund utan hennes eget godkännande.

Minnesmärken över den många förbrytelseerna i Lemberg är påfallande fåtaliga; ett mindre antal har tillkommit på rent privata initiativ. Ett nyligen rest monument i röd granit över SS-divisionen Galizien – liksom en okänd soldats grav för en medlem i detta mördarband – nära stadsmitten både förbryllar och fördystrar. Inte långt härifrån, i gränsstaden Brody som förhärjades under ett pansarslag 1944, föddes Joseph Roth. I en annan stad avrättades Bruno Schultz på öppen gata av en tysk officer.

Allt detta är en bestående del av vår grymma europeiska kultur.

Anders Björnsson

■ Lätt om den nutida vänstern, populismen och nationalismen

Göran Greider & Åsa Linderborg: *Populistiska manifestet. För knegare, arbetslösa, tandlösa och 90 procent av alla andra*. Natur & Kultur, Stockholm 2018

Sverige är inget undantag då det kommer till högerpopulismens frammarsch. Globaliseringen och den ökade migrationen till Europa har omstöpt det politiska landskapet under de senaste årtiondena. Det är utifrån det samtidspolitiska läget i Sverige och Europa som två av landets främsta vänsterdebattörer, tidningsredaktörerna och författarna Göran Greider och Åsa Linderborg, publicerar boken *Populistiska manifestet*. De ställer frågan: varför är populismen så framgångsrik och ofta på vänsterns bekostnad, inte bara i Sverige, utan i Europa och USA? Hur ska populismen förstås och kan populismen utifrån ett vänsterperspektiv gagna den under de senaste årtiondena nedvittrade arbetarrörelsen?

Bokens argument utstakas i författarnas 151 teser om populism. I en tes slår författarna fast att man måste ”studera sin fiende för att bekämpa den”. ”Fienden” är då i första hand högerpopulisterna företrädna i Sverige av Sverigedemokraterna. Men också ”liberalerna” angräps för självgodhet och bristande förståelse för de växande klassklyftorna i samhället. ”Liberalerna” (som i dagens Sverige personifieras av centerledaren Annie Lööf och den så kallade Stureplanscentern) företräder en elit som vill verka för färre regleringar och frihet utan ansvar, och som inte ser något problem i samhällets växande sociala klyftor. Talande är att i det svårt bostadssegregerade svenska samhället är det just i Lööfs hemkommun Gnosjö i Småland som grindsamhällen upprättats för en förmögen svensk medelklass som är villig att betala till entreprenörer för en trygg bostadsmiljö, isolerad från den farliga omvärlden (se *Expressen* 28 september 2018).

Bokens genomgående argument är att högerpopulismen är en följd av nästan ett halvt århundrade av nedskärningar i den offentliga välfärden och av en otyglad marknadsekonomi. Den politiska kraft som enligt författarna effektivt borde ha motstått

liberaliseringen av marknadsekonomin och skapat gränser för de galopperande sociala klyftor som följer av detta är arbetarrörelsen, och särskilt då socialdemokratin. Men i stället har vänstern i land efter land accepterat den nyliberala dogmatiken och den nyliberala synen på ekonomi och samhälle, vilket gjort att det uppstått ett tillstånd av politisk alternativlöshet. Här har högerpopulisterna lyckats hitta en möjlighet att vinna stöd hos en stor del av befolkningen som tvingats se sin välfärd skäras ned samtidigt som flyktingströmmen ökat och klasskillnaderna blivit större än någonsin sedan andra världskrigets slut.

Kritiken och de analytiska slutsatserna mot nyliberalismen från vänster är bekanta för den som följt den politiska debatten och retoriken på vänsterhåll. Men Greider och Linderborg har en agenda som inte endast går ut på att analysera högerpopulismens framgångar, utan också på att framföra tesen att arbetarklassen är i nyckelposition för att åstadkomma politisk förändring. Bägge argumenterar utifrån en stadig marxistisk position och syn på klass. De menar att vänstern har förlorat sin folklighet samtidigt som klassperspektivet också har förlorat betydelse. Sverige som land har delats itu mellan en vänsterliberal och progressivt tänkande urban elit bosatta i storstädernas inre stadsdelar och en brokig underklass bestående av socialt utslagna i förorter och på glesbygden. De två gruppernas ömsesidiga förståelse för varandras politiska föreställningsvärld och sociala situation är, enligt författarna, ljusår ifrån varandra. Särskilt medelklassens urbana befolkning med en liberal världssyn kan uttrycka ett stort klassförakt mot den lågutbildade underklassen som väljer att lägga sin röst på högerpopulisterna.

Om bokens styrka är att med journalistens vana hand beskriva komplexa problem på ett enkelt sätt och framföra en klar politisk agenda, är utmaningen för författarna att leverera ett svar på varför vänstern trots allt inte lyckas bli framgångsrik eller utmana högerpopulismen på parlamentarisk väg. Förvisso räknas Vänsterpartiet i Sverige till en av valets vinnare år 2018, men segern kan inte sägas ha varit någon jordskredsseger och liksom på annat håll i världen är det inte samma sociala grupper som röstar på SD som alldeles lätt skulle ändra uppfattning och rösta på dagens vänster.

Här menar jag att författarna underskattar dels socialkonservatismens betydelse och historia i den svenska socialdemokratins och dels de etniska identifikationernas betydelse, inte minst bland dem som kan räknas till arbetarklassen. Problemet med den marxistiska analysen som Greider och Linderborg företräder är att de ser nationen och etnicitet som identiteter som hotar fördunkla arbetarnas klassmedvetenhet. Men det är just föreställningar kring svenskhet och den socialkonservativa mentaliteten bland en stor del av svenskarna som leder deras röster till partier på högerkanten i stället för vänstern.

Samtidigt som Greider och Linderborg utgår från vänsterns marxistiska syn på dess egen historia, glömmet de att arbetarrörelsen de facto organiserades kring den svenska arbetarklassens "klass-egoistiska" intressen och inte utgående från den socialistiska arbetarinternationalens visioner om proletär internationalism och klassolidaritet över nationsgränserna. En annan fråga är att hur pass anti-kapitalistisk den svenska arbetaren egentligen är? Den slags kapitalism som socialkonservatismen och nationalismen understöder går ju inte emot arbetarnas materiella intressen – tvärtom.

Avslutningsvis ska etnicitet inte underskattas som "falsk medvetenhet", utan snarare kanske ses som kärnan i den svenska arbetarrörelsens historia. Etnonationalism har traditionellt kopplats med högern, medan den så kallade medborgarnationalismen har hängt ihop med liberalism och socialism. Men historien visar att det inte alltid har varit så. Svenskhet är en ofrånkomlig del av de svenska arbetarnas klassmedvetenhet. Just svensk välfärdspolitik har ju strävat till att inkludera dem som inte uppfattades som svenskar i etnisk bemärkelse och till att – genom tvång eller fri vilja – assimilera dem till det svenska folkhemmet.

Matias Kaihovirta

Medverkande

- Anders Björnsson, publicist, gästprofessor vid Göteborgs universitet (andersbjornsson@bredband.net)
- Laura Hollsten, docent, universitetslärare i allmän historia vid Åbo Akademi (laura.hollsten@abo.fi)
- Matias Kaihovirta, FD, SLS-forskare i politisk historia vid Helsingfors universitet (matias.kaihovirta@helsinki.fi)
- Carina Keskitalo, professor i statsvetenskap vid Umeå universitet (carina.keskitalo@umu.se)
- Camilla Kronqvist, docent, universitetslärare i filosofi, Åbo Akademi (camilla.kronqvist@abo.fi)
- Stefan Norrgård, FD, klimathistoriker vid Åbo Akademi (stefan.c.norrgard@abo.fi)
- Michel Rouleau-Dick, doktorand vid Institutet för mänskliga rättigheter vid Åbo Akademi (mrouleau@abo.fi)
- Johan Stén, FD, TkD, forskare vid avdelningen för matematik och statistik vid Helsingfors universitet (johan.sten@helsinki.fi)
- Kirsti Suolinna, PD, fri forskare, Åbo Akademi (kirsti.suolinna@abo.fi)
- Elisabeth Tegelberg, f.d. lektor i franska vid Göteborgs universitet (elisabeth.tegelberg@sprak.gu.se)